

•

•

•

•

•

•

•

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

—०१०६—

महामहोपाध्याय

श्रीजगदीश तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्येण
विरचिता ।

—

वि, ए उपाधिधारिणा, पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्येण
संस्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

०

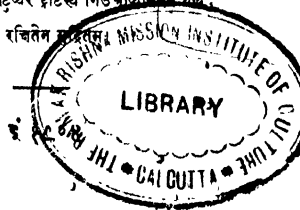
७/१२४

२०/२/०९

कलिकातानगर्यां

१० नो. शुभ्र चन्द्र चाट्येर फ्रीटस्य निड प्रार्थनियत मन्त्रे

इड, रचितेन

R.M.I.C. LIBRARY	
Acc. No	27451
Class No	1812
Date:	6.11.11
St. Card	✓
Class.	ash
	ash
Br. Card.	ash
Checked.	ash

M. L. MITTER.
73/E, Monoharpukur Road,
P. O. Rashbehari Avenue,
CALCUTTA

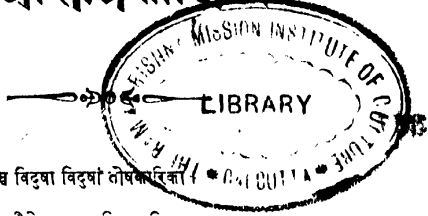

Sananda vidya-sagara 159

श्रीजीवनरु विद्यासागर

श्रीजीवनरु विद्यासागर

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

तर्के तन्त्रश्च विदुषा विदुषां लोपकविकी

क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थकृत
स्मरति स्म ।

अनुभवहेतुः सकलसद्यः समुपासिता मनुजे ।

साकाङ्क्षासन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा;
साकाङ्क्षापि वा नासन्ना; आसन्नापि या न स्वस्योपासितुर-
भिलषितार्थं योग्या; योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य
जनिका; जनिकापि वा न सद्यः; किन्तु कालक्रमेणैव। सरस्वती
तु देवो सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता
सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवती-
यमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्यम् ।

• अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्देतुः, प्रात्यक्षिक एवो-
पनयिके। तत्र साकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्धिन्ने चेदानुमानिक एव न च,
तत्र सद्यः साकाङ्क्षादिधीमात्रेण व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिक-
स्यापेक्षणादित्यांशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्श-
यति-

साकाङ्क्षशब्दयोर्बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।

सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वात् प्रत्यक्षं न भानुमा ॥

अस्ति तावद्गीरस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्व-
 वृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाहो
 विलक्षणो बोधोऽयत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया
 शब्दस्यावगमोहेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं, विशिष्टमते-
 रानुभविकत्वादन्वयानुमितेरप्यपलापापत्तेः । न चासौ स्मृतिः
 समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात्, नापि साक्षात्कारः, साकाङ्क्ष-
 पदेनैव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्थ्यादयावगाहिता-
 पत्तेः, न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यव-
 सायापत्तेश्च । तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति
 तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्व-
 कल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलक्ष्यस्य हिद्रेतरत्वादेरपदार्थ-
 स्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायमानत्वात् । गवादा-
 वस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेभानप्रसङ्गस्य तावताप्यनु-
 हाराच्च । अतएवासौ नानुमितिरपि पूर्वपरामृष्टस्य
 वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । न च
 तत्तदर्थगोचरशब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्याया स्तत्तदर्थ-
 गोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनाच्च दोषः । तावतापि पदा-
 र्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्र्योवलेन प्रत्य-
 क्षानुमित्यारन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्वारतापत्तेः । शाब्दधिय
 प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्या-
 प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाव्यवच्छिन्नं प्रति
 तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनायामिव
 लाघवाच्च ।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धान्त्या
 शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्ग-
 जत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।

योग्यतायंगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका । २

प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ॥

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविर-
हित्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य
योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् । योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानु-
मानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्तृत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य
तथात्वापातात् योग्यतायाः संग्रहस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानु-
भविकत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्य-
वमिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयबोधं साधयेत्
अतएव अस्तित्वादेर्याग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावस्त्वं न तद-
न्वयस्यानुमापकमप्रसिद्धेः । अथ गौरस्ति तावान् स्वधर्मि-
कास्तित्वन्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत्
अस्तिपदसमभिव्याहृतगौः पदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वदित्याद्यनु-
मानत एवास्त्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः पदानामेकवाक्यतापन्नत्व-
रूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानु-
त्पत्त्या पूर्वं तस्यावश्यकत्वात् । न च विनष्टे भाविनि वा
घटे चक्षुरादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूपतस्तस्याकिञ्चि-
त्करत्वात् एकविधव्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याप्तिनिश्च-
यस्य सम्भवश्च समानाकारस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधी-
भिराधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः । तत्र गवादेः पदस्मारि-
तत्वाद्यभावग्रहदशासुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतु-
नाप्यनिष्पत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वय-
बुद्धांशुपयुज्यते न तु ज्ञाता । प्रमाणाभावात् पदै रस्मारितस्यापि
तत्स्मारितत्वग्रहदंशयामन्वयधीप्रसङ्गाच्च । एतेन गौःपदम-
स्तित्वबोधोचरज्ञानपूर्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात्
यत्रैवं तत्रैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभक्ष-

पञ्चानुसारिणाम् अपास्तं गवादिपदानां ज्ञानपृष्वकत्वाद्यभाव-
निश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य सार्व-
जनीनस्योक्तलिङ्गादप्यनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तद्गर्भ-
साध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च । वस्तुतो
वाक्यार्थबोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदत्वादिलिङ्गकत्वं
कल्प्यं तदेव त्वसिद्धं प्रमाणाभावादस्त्वत्वेन गामनुमिनो-
मीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रामत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्या-
दस्त्वत्वेन गौः श्रुतो नत्वनुमित इत्यनुभवाच्च । श्रोतव्यो मन्तव्य
इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि शृणोतिः शक्यतावच्छेद-
कत्वात् । नचासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् । न चेदेवमनु-
मितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्य अन्वयबोधत्वं किमिति न
रोचयेः अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्ष-
सामग्र्यादेश्च प्रतिबन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकशेषस्य दुष्कर-
त्वात् पटादिपदैरर्थस्य पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्तेरिव
दहनाद्यर्थेस्तदर्थकवङ्गादिपदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षा-
द्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावहाचकत्वस्यापि सम्बन्धस्य
स्मारकतायामविशिष्टत्वात् । नच ऋदे धूमाभात इत्याद्य-
प्रसिद्धसाध्यकानुमितिसूत्रे पूर्वं साध्यस्यानुपस्थित्या तेन
साध्यवाचकपदस्य स्मरणमिभ्य इति वाच्यं तत्र साध्यज्ञान-
विरहेऽपि उद्धोधकान्तरात् साध्यवाचकपदस्मरणसम्भवात् किञ्च
घटाद्यन्य इत्यादिवाक्याहटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण
निरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यस्य बोधः सर्वजनसिद्धः स
चास्माकं तादृशानुपूर्विकपदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधो
प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु भेदो घटप्रतियोगिताकस्त्वसा-
काङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरेत्या अनुमित्या न तन्नि-
र्वाहः पञ्चविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारेणान्यस्य तत्राभा-

नात् । न च तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकं घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तोत्पादावपि घटादि-पदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात् तत्राप्यस्तित्व-घटयोरन्वयबोधापत्तापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

साकाङ्गत्वादिधोरिव वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूप-स्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधोहेतुरतो नैकपदार्थधर्मिको-ऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्तां तदसम्भवात् परत्वनुमितेरन्य एव किन्त्वसौ गृह्येतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयो-त्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृह्येतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तौनां समानाकारग्रहोत्तरवर्तित्वे-ऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभव-समुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति ।

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा जातीभयञ्चने ।

वाक्यार्थज्ञानपूर्वत्वात्संशयेऽप्यन्वयोदगात् ॥

यद्येकपदार्थपरपदार्थपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानव-दुक्तत्वरूपाया अप्तोक्तताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव संशये साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षि-काया अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादो न चैव शाब्दधियः पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यतिव्यभिच तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरजा-वश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः न हि लौकि-केन तत्त्वेन ज्ञानवाङ्मयं जनित एवान्वयबोधे तस्य हेतुत्वं गौरवात् एकपदार्थपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि अनुमितेरनुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये कश्चिदनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतु-

रित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः । ननु साभूदाप्तोत्वस्य निश्चयानु-
 रोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयबो-
 हेतुत्वात् अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मत्वान्य-
 मात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्व-
 घटीयमित्याद्यन्वयबोधोपत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मिकघटाद्य-
 न्वयबोधोपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्म-
 त्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या
 कर्मताधर्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यधि-
 यस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात् । वस्तुतः
 समानानुपूर्नीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य
 घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्ता-
 वदानामीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं
 कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादादिशिथ्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्मि-
 कस्य घटकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं
 तथाच तत्तद्भेदभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामिव विज्ञान-
 व्यक्तोनां तथात्वमुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्ववर्तिताकत्वात् ।
 अतएव सैन्धवमनय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणा-
 दन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रक-
 षस्य प्रतिसन्धानमिति, न्यायसिद्धान्तः । एवंश्च वाक्यार्थ-
 प्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्यस्य ज्ञानमवश्यं
 शब्दसामान्ये हेतुस्तस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्पादात्
 तन्निश्चयस्यैव द्युगपदनेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगम-
 कत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात् सुखार्थबाधस्य सर्वत्र लक्षणाया
 असम्भवात् तथा च तात्पर्यावच्छेदकतयैव सर्वत्र वाक्यार्थ-
 सिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि शब्दो
 गृहीतप्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतेमप्यनादियं क्वचि-

वाच्यानामन्वार्थमात्रपरत्वस्य शुकवाक्यानाञ्च स्वार्थपरत्वाभावस्य
निश्चयेऽपि ततः सामाजिकादेरन्वयानुभावोत्पत्त्या व्यभि-
चारादित्वास्तां विस्तरः । ✓

ननु स्वार्थान्वयगोचरो बोधः साकाङ्क्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः
सम्पादनीयो न तु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधश्च
इत्याकाङ्क्षायामाह ।

शब्दान्तरमपेक्षैव सार्थकः स्वार्थबोधकत् ।

प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स विधा ॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा
वृत्त्युत्थाप्ययादृशार्थावगाहिवोधं प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे
सार्थकः पटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुप्तिङाद्याः प्रत्ययाः चादयो
निपाताश्च स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहकृत्य
जनयन्ति वाक्यानि पुनरमहकृत्यापि । शशविषाणाटिकः
शब्दोऽपि शशोयत्वादिना विषाणादेरन्वयबोधमादधानस्तादृश-
विषयताकबोधने सार्थक एव परन्त्वयोश्च । सचायं त्रिविध
एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शशश्यनादिविकरणो लुमा-
दागमस्वान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थिति-
द्वारा येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकः स्यात् । पुत्री
वः इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु
तद्देशिनो युष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्वपदमपेक्ष्यैव
तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः । सदृशाद्यर्थेषु
प्रकृत्यादिभ्यो भिन्नेषु निभनीकाशादिशब्देषु अतिप्रसङ्गस्तु समा-
प्तान्तर्गतत्वनियतस्त्रीबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति ।

स्वैतरार्थानवच्छिन्नयत्सार्थस्वावबोधने ।

वच्छेदीनिभयो हेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

स्वोत्तरशब्दार्थविशेषितस्य तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थं प्रकृतिः । पठभूपभृतयोश्चि शब्दाः स्वीत्तरविभक्त्याद्यंशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वमनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थं कर्मत्वकर्तृत्वादी बोधयन्ति न त्वन्वया प्रत्ययान्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य सङ्ख्याकालेष्टमाधनत्वादिस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते । चैत्रः पचति यजेतेत्यादी शब्दान्तरधर्मिकसुखादिनिश्चयस्यामन्त्रेऽपि तदर्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्वयात् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव तदुपस्थाप्य तादृशाव्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तादृशस्यैव शब्दस्य प्रकृतः तथाविधः स्वार्थः स च पाकेत्यादेः शक्त्यादिविरहेऽपि पचनादिरूपः सुवचएव पचनादेः कर्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्यादिधर्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात् । बहुगुणो द्राक्षाद्यावोपदसम्भामत्वादिरूपस्य स्वार्थस्य द्राक्षादावन्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्मिकः स्वीत्तरत्वसम्बन्धेन बहुजादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपितु न पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य द्राक्षादावन्वयबोधकः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः । अतो नाम्नः प्राग्विहिते बहुज्ञे न प्रसङ्गः न वा चन्द्रनिर्भोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादी सदृशकर्तृत्वार्थके निभकारादी पूर्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात् । न चैवमेवकारादेरन्वययोग्यार्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पाथे एव धनुर्धर इत्यादी पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादिति वाच्यम् इष्टत्वात् प्रकृतेः स्वीत्तरविभक्तिसाक्षाङ्गसञ्जतीयत्व-

नियमात् एवकारादेश सविभक्तिकत्व एव प्रमाणाभावात् ।
 ये तु मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैव-
 कारार्थत्वं तादृशार्थबोधने तात्पर्यग्राहकत्वेन शवादिबटा-
 काङ्गासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादिशब्दस्योपयोगादेवकारादि-
 निपातः प्रकृतिरेव तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृश-
 विभक्त्यंश एव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यवच्छेद-
 रूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थैवेत्यत्र
 पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रस-
 ङ्गश्च तयोरभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेद एवेत्यादावपि प्राति-
 पदिकार्थयोरभेदान्वये तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यान-
 पायादिति । यत् उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि
 न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परन्तु समन्वितपार्थादिपदानां
 तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरूढत्वसम्पादकत्वमात्र-
 मिति मतं तच्चिन्त्यम् ।

लाघवादन्यथा निर्वक्ति ।

स्वोपस्थाप्यदर्शस्य बोधने तस्य निश्चयः ।

तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥

तत्त्वेन •• यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं
 प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंभवेण यादृशशब्दवृत्तानिश्चयत्वेन
 हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थं प्रकृतिरिति तु फलि-
 तार्थः । बहुगुणो द्राक्षेत्यादौ बहुजात्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति
 न गुडादिपदधर्मिकुवहुजादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपितु
 सुबीदिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि
 बहुगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुजात्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति
 न तत्र प्रसङ्गः ।

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च ।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्वो निपातान्यच्च इतिमान् ।

स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः ॥

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृति-
निपाताभ्यां भिन्नो यादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मक-
प्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशं-
सायां मत्तुपो विधानात् शक्त्या निरूढलक्षणया च गुण-
गुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शक्तस्थाप्रभृतयः
प्रकृतिभ्यो न भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका
अपि चादयो न निपातेभ्यः सुवादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृ-
तयो नत्वेकत्वादर्थे । तृतीयादौ कर्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा
न निरूढा प्रायशः प्रयोगविरहात् । अतएव यत्रास्ति
प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पशुना
रुद्रं यजेत इत्यादौ । अतएव चान्वर्थबलादेवैकवचनादे-
रेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहु-
वचनामिति यत् पाणिनिः प्राह तटिदं द्वित्वैकत्वादावैव
द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तेन
द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम् । तद्विनाख्यातकृतोऽ-
प्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरूढलक्षणाया एव
प्रत्ययत्वमम्पाटकत्वात् नहि भक्तो दासः पञ्चतीत्यादौ
भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृतादितः कस्यापि स्वार्थि-
कप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थस्तेन लुगुप्तते देवतेत्यादौ सन्
तत्तादौ नाव्याप्तिः भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव
गतिः तत्रापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा
पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्वया-
दत्तेः सुवर्थं धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इत्यमेव च

स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम्
 अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीया-
 पत्तेः अतएव सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
 व्युद्धतमित्यादिकं काव्यम् आगमोनिष्फलस्रव भुक्तिः
 स्तोकापि यत्र नो इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छत इति नव्याः ।
 स्तोत्रप्रत्ययार्थसाकाङ्गस्यैव धातो रथे विशेषणतापन्नस्य बोधने
 तदर्थकनान्नो द्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच
 स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु स्तोकं पाक इत्यादिः
 अपृथग्रूपक्रियाया विशेषणं कर्मत्याद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव
 तात्पर्यात् । अतएव स्तोकं स्थायते साधु गतं चकितं
 द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्गत्वान्न
 तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।
 यत्तु वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तं यः स्त्रेतरस्य यस्वार्थे
 स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः
 परः ॥ इति तद्बहुजादावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि
 स्त्रेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने । योऽसमर्थः सैष
 शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्विधः ॥ इत्युमापत्युक्तं ! तदप्ययुक्तं सुप्-
 तिङोः पदार्थान्तरावच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थ-
 त्वेन तयोस्तुव्यादौ चाव्याप्तेः सैष इत्यत्र सस्य पादपूरणे
 पुनः सन्धिः ।

लाघवादन्यथा निर्वृत्ति ।

इतरार्थानवच्छिन्न स्वार्थे यो बोधनात्मनः ।

तिङ्शस्य निगादन्यः स वा प्रत्यय उच्यते ॥

यः शब्दः शब्दान्तरार्थविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्मिणि
 तिङ्शस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्यो
 भिन्नशादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरा-

नवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङ्र्थान्वयबोधकत्वम् । एवं यजेत
 स्थीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम् पचतीत्यादौ तिङ्ठां पाच-
 कोऽस्तौत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम्
 प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङ्र्थस्य वर्त्तमान-
 त्वादेर्बोधकत्वं न तु तदवच्छिन्न इति न तेषु अप्रसङ्गः ।
 निभनिपातादिकस्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सदृशसमुच्चयादि-
 स्वार्थे तिङ्र्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न
 तत्र प्रसङ्गः ।

निपातं लक्षयति ।

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्यं नान्वयात्मकम् ।

सुभायन्त्रो निपातोऽसौ विविध्यादिभेदतः ॥

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्ये-
 नान्वयबोधं प्रत्यसमर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स
 तादृशार्थे निपातः चादयो निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामा-
 दर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्ययोग्याः नहि स्मृतमनुभूतञ्चेत्यादितः
 कस्यापि स्मृतः समुच्चय इत्यादि अनुभवः किन्तु स्मृतानुभूतयोः
 समुच्चय इत्यादिरेव । स्तोकं पचतोत्यादौ धातुरपि स्वार्थे
 नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थ एव प्रत्ययस्तु सुबादि-
 रेव च शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाकङ्क्षकारादिः
 सपरतायान्न निपातः किन्तु नामैव पुरन्दरप्रभृतौ तु नाम्नि
 निपातव्यपदेशः सूत्रानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तो भाक्तः कार्तिकादी
 यन्न दानं तदत्यन्तविनिन्दितमित्यादौ न केवले नञर्थे यदर्थस्य
 तादात्म्ये नान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने । स्वर्दिवा नक्तमाद्यैः
 व्ययमपि नामैव न तु निपातः शोभनं स्वस्तित्यादौ तदर्थे नामा-
 र्थस्य तादात्म्ये नान्वयात् । प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थका-
 षेत् निपाता अपि जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्तायां जातिवृत्ति-

स्वस्व समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धनात्यन्ताभावो नञा प्रत्या-
 ख्यते न तु सत्त्वस्वाभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे
 तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात् जातो जातो न स्त इत्यत्र
 जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्याप्ति-
 बाधो न्वयामश्वजाश्च । सत्ता समवायेन जातो नास्तीत्यादौ
 तु समवेतत्वायस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सम-
 वायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्न-
 त्वामश्वेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया
 भावश्यकत्वात् प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य
 तत्रान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य
 क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो
 यदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वावच्छेदेन
 तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि
 कश्चित् । न क्रोधो न ध मात्सर्यं न लोभो नाशुभाः मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेकनजा-
 मानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवो न श्रीर्नापि धनाधिपः ।
 दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन य इत्यादाविव प्रकारा-
 न्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्व
 युष्मदादेस्ते प्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्गनिपातस्या-
 प्युपलक्षकस्तेन न ते धनं धर्ममित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः
 सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः ।
 स चायं निपातश्च तु नञ पुनरिवैवमास्मादिभेदहृदुविधः ।

ननु यदि मकृतिः प्रत्ययो तिपातो वा स्वार्थोपस्थिति-
 हारान्वयबोधं कुर्यात् प्रत्येकमात्रं निराकाङ्क्षशब्दसङ्घकृतं
 वा क्लिन्न कुर्यात् मिलितानामिव तेषां तथात्वम् सर्वत्रासम्भव
 इत्यत आह ।

वाक्यभावमवाप्तस्य शार्थकस्यावबोधतः ।

सम्भवते शब्दबोधेन तस्याप्तस्य बोधतः ॥

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिहार-
न्वयबोधकत्वं न तु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा ।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्या-
न्वयबोधकत्वापत्तिरती वाक्यं लक्षयति ।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्युहोवाक्यं चतुर्विधम् ।

सुप्तिङन्तचयो नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूला
परस्परसाकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तीम एव तथाविधार्थे वाक्यम् ।
तच्च चतुर्विधं चतस्रश्च विधा वक्ष्यन्ते । वाङ्मना सेक इत्या-
द्यपि वाक्यमेव परन्तु बाधितार्थकत्वादयोग्यम् । शब्दमते-
राहार्यत्वोपगमे निर्वर्णिवर्णमान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि
वाक्यमेव नो चेदपार्थक्यमेव यादृशबोधत्वावच्छेदेनाहार्यत्व-
तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामिव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थक-
त्वात् यत्तु सुप्तिङन्तचयंवाक्यमित्यमरसिंहैरुक्तं तन्न युक्तं
सुवन्तादेः प्रत्येकममुदायविकल्पेनातिव्याप्त्यातिव्याप्तयोः प्रस-
ङ्गात् न हि घटं पेटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्वीकोवा
शब्दसमूहो वाक्यं न वा घटं पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं
क्रियारहितन्न वाक्यमस्तौत्यादिकस्तु प्राचां प्रकृतौ निर्युक्ति-
कत्वादशङ्क्यः ।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृतिर्हेधा नामघातुप्रभेदतः ।

यत् प्रादिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते ॥

निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगद्गुणानुभूता यच्च पाणिनि-
प्रकृतिभिः प्रातिपादिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरि-
च्यते नातो विभागन्यूनता ।

शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति ।

येन स्त्रीयदर्शस्य मुख्यतः प्रतिपादने ।

स्त्रीरप्रथमापेक्षा तन्नाम स्नातदर्शकम् ॥

यादृशशब्देन स्त्रीपस्याप्ययदर्थमुख्यविशेषकान्वयबोधार्थं स्त्रीरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्दः एव तदर्शकं नाम । घटादयो हि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेषकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशेषकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समामोऽपि स्त्रीत्तरं प्रथमाप्रति-सन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव 'नापदं प्रयुञ्जीतेति' वृत्ताः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महा-वाक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं पीताद्य-वयधियः पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः समाणान्तरेण पटधर्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । तच्चान्योन्यं परस्परदिनामस्वव्याप्तिरेभ्यः प्रथमा नाभिधीयते इति वृद्धस्मरणादिति वाच्यं 'मङ्गाभ्यामग्लोन्यं' इत्यन्त इत्यादौ । ज्ञयीः परस्परकर्तृकहनकमत्वान्वयानुराधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथाऽसकर्मकस्य हन्तेर्भाषाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुप-त्तेरुक्तमकस्यैव धातोस्तथात्वात् ।

निरुक्तं नाम विभजते ।

इदं च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् ।

तच्चतुर्धा परैश्च यौगिकं मन्यतेऽधिकम् ॥

तन्नाम, च त्रयमवधारणार्थं, तेन किञ्चित्नाम क्वचिदर्थे ढमिष, यथा गोप्रभूतो गवादि गमेर्दो दाभाभ्यां मुर्धेटइ-त्यादेरीणीदिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात् ।

किञ्चिन्नक्षकमेव यथा तोरादौ चक्रादिः चाद्यव्युत्पत्त्या पूर्ववत्तीरे
शक्तिप्रवृत्त्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकाप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्य-
कल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगिनयतत्वात्/ किञ्चिद्योगरूढमेव
यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि। किञ्चित् योगिकमेव यथा
पाककर्त्रादौ पाचकादि। रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा
मण्डप महारजतादि तद्धि कटाचिदवयववृत्त्या योगार्थमेव
कटाचिञ्च समुदायशक्त्या रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरिषाम्
मतम् । गौर्वाहोकइत्यादौ तु शक्यार्थमदृशत्वावच्छिन्न-
बोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु
ततो भिद्यते ।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।

रूढं सकृत्तवन्नान सैव संज्ञेति कौर्त्तने ।

नैमित्तिकी पारिभाषिकीपाधिक्यपि तद्दिदा ॥ १०

यन्नाम यादृशार्थं मङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्रूढं
योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा; रूढनामेव च संज्ञापदे-
नाभिलष्यते न तु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः येन
विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाञ्च त्रयो भेदाः नैमित्तिकी
पारिभाषिकी औपाधिकी चेति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः
सङ्केतशून्यत्वादिनि वक्ष्यन्ते ।

ये तु रूढस्य नाम्नश्चोर्विधत्वमात्रुस्तन्मतमुपन्यस्यति ।

जातिद्रव्यगुणस्यन्देधर्मैः सकृत्तवत्तया ।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः ॥

गोगवयादीनां गोत्वादिजान्या पश्याद्यादीनां लाङ्ग-
लधनादिद्रव्येण । धन्यपिशुनादीनां पुण्यहेषादिगुणेन च ल-
क्षणपदादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव
रूढानामिति । यदुक्तं दण्डप्राचार्यैः शब्दैरेव पतीयन्ते जाति-

शब्दशक्तिप्रकाशिका । चातुर्विधादीनां शब्द उक्तव्युत्पत्तिरिति तदेतज्जडमूकमूर्खादीनामन्वयानुत्पादनाच्च शब्दानामपरिष्कार-
पञ्चा परिवृत्तमस्माभिः ।

• नैमित्तिकसंज्ञा लक्षयति ।

जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।

जातिमात्रे हि सङ्केताद्यन्तेर्मानं सुदुष्करम् ॥

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गो चैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिक-
मभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं । गोपदं गोत्वे सङ्केतित-
मित्याकारकग्रहाह्वानमानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुप-
पत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु
गामानयेत्यादौ गोत्वादि कर्मताकत्वे नैवानयनादेरन्वयधीर्गी-
वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात्
बुवथे कर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य
गोत्वादेः साकाङ्क्षात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकाल-
मात्रेणात् कर्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठकर्मतात्वादानयनं गोवृत्ति-
कर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्नाभ्यात् ।
। च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं
जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यन्वयबोधापत्तिः गोत्व-
शक्तिवृत्तित्वप्रकारज्ञानत्वेन प्रीत्यात्वे च लाघवाद्गोत्वाव-
च्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति-
। अर्थं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
त्वेत्यस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादि-
विशेष्यीरवस्थायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः
कारितायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरि-
।। दिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामोत्याकारे तस्य ज्ञात-

कालिकाकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च । प्रामनुपस्थित्या
 गोत्वत्वादेस्तद्विषयनयायोगात् । एतेन जातेर्निर्वाच्यत्वात्प्रकार-
 त्वस्य समवाय संसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् कीवसंख्य गोत्वादेः
 शक्त्यंशे विषयतया सुवर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारस्वायोग
 इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थले एव व्यभिचारात् । न चैवं
 कालोगोः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादि-
 सम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-
 सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता-
 गर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वयोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः
 संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन
 प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरि-
 त्यादिवोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवा-
 च्चेति भट्टमतानुवर्तिनः । तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानये-
 त्यादितो गवादिकर्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविक्त्वा-
 त्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे नतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेना-
 स्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्या-
 सम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
 साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
 दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः 'स्वाश्रयवृत्तित्व-
 सम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं
 विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधोसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनेव
 कर्मत्वं गशोयमित्यौपादानिकोगवादिव्यक्तेर्वोध इति श्रीकर-
 मतमप्यनादियं त्रिधोविरुद्धाभ्यां शाब्दस्वार्थापत्तित्वाभ्याम्
 वच्छिन्नवोपस्थालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सन्धूय तथात्रिधो-
 पादानिकबोधस्य जननायोगाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति
 सर्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेर्नैव गवादिपदेन संज्ञकत्वात् गोत्वादि-

द्विगिष्ठा व्यतिर्वीभ्यते व्यक्तोनां बहुत्वेनात्यसम्भवेन च तत्र
 शक्रेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात्
 यदाहुर्मण्डनपुत्राचार्याः जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्वि-
 च्यतिः । तित्यत्वाङ्गणोयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति
 तदपि तुच्छं । व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
 मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया
 वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्वो
 महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियागित्वे वा स्वावच्छे-
 द्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गात्वादेरन्वयात्तथाविधस्थान एव जातौ
 मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्निष्ठगोत्वव-
 च्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा
 गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपटेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्या-
 पत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधोप्रकारतायाः समवा-
 यावच्छिन्नत्वनियमात्स्वावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेना-
 नान्वयोदघट एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन प्रमा-
 त्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नात्वोपगमादिति ।

प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोशाब्द-
 त्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः
 न वा द्रव्यात्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं जातेरिव
 व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं
 अन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधोविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्य-
 विशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्न-
 शाब्दधीजनकतायच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
 गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं
 प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्म-
 त्वाद्यवग्रहादित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादि-

शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतु-
विशेषतया तादृशशब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियाम-
कत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गो-
त्वादिनान्वयबोधत्वाच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादि-
शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव साधवात्
वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि
जातिव्यक्तोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तौनां तद्विषयत्व-
सिद्धेः प्रमाणविरहेऽपि गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रा-
सिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयता-
निरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानि-
त्वादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारताया-
स्तथात्रनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं ज्ञाना-
मावाकारे तथात्वात्तथाप्यन्वयबाधस्य ° निरवच्छिन्नगोत्वादि-
प्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृश-
विशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात्
गुरूणां गोत्वेन गव्यादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यंशे
गोत्वादिप्रकारो बोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तराणापि तत्-
प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासो-
त्वादित्यपि प्रत्यक्तं शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारातायां गोविशेष्य-
ताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिवलेन सिद्धावपि
सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च
गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वा-
द्गोत्वादेरिव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशादृ-
च्छेदकधर्मवत्वप्रयुक्तो गौणः । नचैवं भग्यादिधातोरपि
गत्वादौ शक्तिर्न स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादिकं तदुच्येत

गत्वादिर्गन्धादिधातुतो बोधमन्वादिदिति वाच्यं गुरुत्वां शक्ति-
 त्यदिः संज्ञानाञ्च ज्ञात्वेन जातिरवासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यव-
 ष्टिभक्तिप्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहाद्येमात्
 सत्त्वस्य निरविकल्पप्रकारत्वाभावात् निरुक्तिक्रियात्वत्वाव-
 ष्टिभक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वाव-
 ष्टिभक्ततामस्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयाजस्य
 पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनां तत्र शक्तत्वेऽपि सत्य-
 भावाच्च पश्चादिपदानामपि लोमवक्त्राङ्गुलादिपर्यवसिते पशु-
 त्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र स्तत्र वृत्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानु-
 भवेन तदाश्रयस्यालाभात् लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवैद्य-
 त्वस्य लोमवक्त्राङ्गुलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिति-
 प्राक् । तत्र ब्रूमः शाब्दमतेर्गवादिव्यक्तावगाहित्वमवश्यङ्गा-
 रणप्रयोज्यं जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा
 पक्षधर्मिकमाध्यावगाहित्तादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न
 स्यादनुमत्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवे-
 नोचित्यात् पक्षतादिः सह कृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकाश-
 स्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रति-
 नियतपक्षाद्यवगाहित्वमिदं । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्व-
 समथत्वं यस्य धारन्वयधीहेतुप्रतिद्वन्नात् नापि तद्गोचर-
 मभिधानामकं पटार्थान्तरं तत्र ज्ञानाभावात् न वा गोत्वानु-
 भवजनकत्वं पटादिपटस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादि-
 पटाकाङ्क्षादिमाचिष्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् न च गोत्वानु-
 भवमामान्यं प्रति हेतत्वं तथा गवादिपटोप्यमत्वात् नापि
 गोत्वानुभवजनकत्वं प्रकारकनित्यमङ्केतवत्त्वं तादृशमङ्केतवत्त्व-
 म्मात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य
 जनकत्वात् न संज्ञेतिमित्यादिग्रहेऽपि तस्य यद्वाद्गोत्वेन

गौरव्यधीप्रसङ्गात् किञ्च गोत्वम गवानुभवस्य जनकतया
स इतितत्त्वं तथा च पदधर्मिक तज्ज्ञानत्वम गोत्वप्रका-
रकशब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषय-
विध्यात्रच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वाद्विशिष्टो गवादिर्गवादि-
पदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरुक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतो ग्रहः नोप-
मानान्न कोषान्न विवरणान्न प्रमिदार्थशब्दमामानाधिकारस्या-
न्नापि वाक्यशेषादमीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्वं पृथुकस्य
कस्यापि तदसत्त्वादत्त आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृत्तस्य व्यवहारतः ।

पञ्चादेवोपमानार्थः शक्तिधीपूर्वकैरसौ ॥ १ ॥

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृत्तस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यव-
हारादेव वालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः
कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गधानयनं करोति तस्यो-
पलभमानो वाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टा-
त्वात्प्रतीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः
स्वविषयधर्मिककार्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वं निजप्रवृत्तिवदिति
प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्यताज्ञानजन्यत्वं प्रमाध्य गवानयन-
गोचरतज्ज्ञानसाधारणहेतुकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्येव मनु-
मिन्वानः समुपस्थितत्वात्प्राघाव्युच्च श्रुतं वृत्तवाक्यमेव तदमाधा-
रणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येक-
मावापोहापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादि-
सङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति । पञ्चाच्च क्वचिदुपमान-
च्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिष्येन गोसादृश्यातिदेश-
वाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वज्ञानवच्छिन्ने गोत्व-
दृश्यपदात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः क्वचिच्च व्याकरणात्

यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात्
कर्त्तृत्वाद्दौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे शुक्लादयः
पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । शीतं गुणे तद्दद्याः सुशीमः
शिशिरो जडः । चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जली भृशमाकुक्षे
इत्यादि कोषेभ्यः श्वेत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य । क्वचिद्विवरणेनापि
यथा पचति पाकं क्वोतीति तत्प्राथम्यकवाक्यात् क्त्वाद्दौ
तिङ्गादेः । क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दमामानाधिकरण्यादपि यथा
नोरूपस्यर्शवान् वायुर्निस्यश्च मूर्त्तिमन्मन इत्यादौ रूपशून्य-
स्यर्शवदादिषु वायादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन
स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा
वा सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ईदानः कुकुदः स्मृत इत्या-
दावुक्तरोत्या कन्यादादादिषु कुकुदादिपदस्य । सहकार-
तरौ मधुरं रीति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण
शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङ्गर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षमिह कोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन
पिकशब्दस्य शक्तावच्छेदाच्च । क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यव-
पदस्य कङ्कुप्रभृती न्नेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारा-
देकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात्
यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थस्य हे वसन्ते सर्वश-
स्यानां जायते पचशातनम् । मोईमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः
ऋषिश्चशालिन इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवृत्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घ-
एक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथावा स्वाराज्यकामोऽग्नि-
श्रेणिन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सन्निकं न च
स्तन्नन्तरम् । अभिलाषोपनोतं च तत्सुखं स्वपदाशब्द-
मेवादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य ।

अनु श्ववहारादनुमितेर्गोषाद्यानयनधर्मिककार्यताख्ययज्ञानि

पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीत-
मुपस्थितत्वादन्तस्तदुपपत्तये शब्दमामात्रं प्रत्यवश्यं कार्यता-
वाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं तथाच कथं
केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वेनाथवाक्यतया
शब्दबोधानर्जकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति ।

कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि सूता ।

पदानामर्थवादभ्यः पञ्चोधादुपेक्षते ॥

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्यताधौजनकत्वं पूर्वगृहीत-
मप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्वगृही-
तस्य अपरिहार्यत्वानियमात् प्रतिविम्बते वस्तुनि व्यभिचारात्
नवोपस्थितधर्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजनकं
देयद्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरस्थेनापि ग्रहात् अन्यथा-
न्यथास्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्वारतापत्तेः । न च कार्यतासाकाङ्क्ष-
पदान्तर्भावेषैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थवाद-
स्थले न शब्दधोः परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तरकस्यर्ण
गौरवातिद्विवाच्यं कार्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेषैव शब्दधो-
हेतुत्वस्य कल्पनया विग्रिस्थले न शब्दधीरित्यस्यापि सुवच-
त्वात् उभयत्राप्यन्वयमतेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वा-
दिति टिक् ।

पारिभाषिकीमौपाधिकीश्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति । .

उभयाहत्तिधर्मण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी ।

• औपाधिकी लनुगतौपाधिना या प्रवर्तते ॥

उभयाहत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी
यथाकाशदित्यादिः साहि द्वितयाहत्तिनैव शब्दादिना रूपे
तदाश्रयमभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गमनादौ निरवधिः
शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्त्या

पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्व-
विशिष्टस्यानुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति
शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं ग्रहदशा-
यात्माकाशादिपदान् शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि
शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन
पटत्वाद्युपलक्षिते धर्मिण्येव शक्तिग्रहस्य ताद्रूप्येण पटाद्यनुभवं
प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः
परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं
शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदान्तदंशे निर्वि-
कल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवस्योत्पद्यत इति तु नानुभक्तिकं
न वा यौक्तिकम् । या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा
सा त्वोपाधिको यथा भूतद्रुतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेष-
गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते
शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतो हितयावृत्तिस्तादतः
पारिभाषिके गगनादिपटे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः संस्थान-
वृत्तित्वमते यदि घटादिपदं बिलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
तदोपाधिकमेव यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन तदा
नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं
समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत्प्रमपि चैत्रादिपदानां पारि-
भाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्वृत्तिः ।

यद्वाधुनिकसङ्केतशक्तित्वात् पारिभाषिकम् ।

आत्मा नैमित्तिकं शक्तोपाधिकमुपाधिना ॥

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा
पितृादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकृद्भिः
सिद्धभागादौ पत्रतादि । जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तां नैमित्तिकं

यथा गोगवयादि । यदुपाध्वच्छिन्नशक्तिमयाम तदोपाधिकं
यथाकाशपञ्चादि । आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यश्चैव
तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भक्तुं हरिणा । आजानिकसाधुनिकः
सङ्केतो द्विविधो मतः । नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति
गीयते । कादाचित्कस्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृत
इति । न च पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केत-
वत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेः
पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिरन्वये
पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादि-
पदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां
धर्मकर्मण्युपयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभ्रंशित वै न स्नेच्छितवै
इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् स्नेच्छितवै स्नेच्छमात्रसङ्केतितैः ।
सुरादिशब्दास्तु रामभादौ स्नेच्छैरिवायैरपि सङ्केतितः ।
ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्ट एव
गवादौ शक्तिमिति तत्रापि तदोपाधिकं स्यात् न स्याच्छक्य-
त्वाविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपद-
शक्यतानवच्छेदकत्वात् । न च संस्थानमशक्यमेव गवादि-
पदस्येति देशनीयं गवादिपदाज्ञोत्वादिजात्या इव साक्षादि-
लक्षणविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि
तच्छक्यत्वात् तथाच न्यायसूत्रं जात्याकृतित्व्यक्तैरभु पदार्थं
इति पदार्थो गवादिपदस्यार्थः 'त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम्
अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलितानामेव तासामनुभवस्य
गौर्नित्या गुणो वेत्यादौ लक्षणाद्यभावस्य च प्रसङ्गादिति साध्य-
दायिकाः । नव्यास्तु जातिव्यक्तयोरेकैकशक्तिप्राप्त्यर्थं कौत्र-
मेकवचनं आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यश्चैकपदी-
पस्याप्ययोरप्याकृतिव्यक्तयोर्भेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन शक्य-

तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण
 शक्तिरवगमः शक्तौव सम्पद्यते । यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरिवैक-
 शक्तिर्गोत्वादिधातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यान्तु पदार्थविधया
 बुद्धाकमिवास्माकं वाक्यार्थ इत्येव किं न स्यात् न स्यात्
 समवायेन गोत्वादिमदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरु-
 त्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमात्
 शुद्धगोत्वादी तदयोगाच्चेत्याहुः । मिथो वैशिष्ट्यविधुराभ्यां
 चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्पवन्तपदस्येव गोत्व-
 संस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपदस्यापि जात्य-
 वच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिकसंज्ञात्वं
 सखण्डोपाधिमात्रवच्छिन्नशक्तिमत एव नाम्नस्तथात्वादिति
 वस्तुगतिः । सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करण-
 व्युत्पत्त्याकारनिरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः संमर्गपरमेव
 अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन
 तदनुक्त्या मुनेर्नूनतापत्तेः । क्वाचित्कस्तु जातिसंस्थानाभ्यां
 गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृतिविशिष्टे शक्ति-
 भ्रमेण लक्षण्या वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्मद्गुरु-
 चरणाः ।

लक्षकं नाम लक्षयति ।

यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्यन्तु यद्भवेत् ।

तत्र लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुः यदि ॥

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थं
 लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं भवेत् सैन्धवादयश्च शब्दास्तु-
 रगादिसम्बन्धिनि लक्षणाटाविव तुरगादावपि शक्ता एव
 सैन्धादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन
 सङ्केता एव तीरादावन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे

पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तादृशप्रत्यत्वात् कश्चिन्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तोरदेरन्वयाजोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धन्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तान् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणाद्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुणमुटायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यान्वयापत्तेः नहि तीरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः न हि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्तप्रन्तभागस्य तादृशतीरलक्षकत्वे घोषादात्ताधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याभ्युत्पन्नत्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तिर्तायामिव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तरः तादृशतीरवृत्तेषु लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानाद्भिन्नकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च गभीरायां नद्यातिभागात्

तादृशीरलक्षकत्वं तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्न हि स भागः
 प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं
 ब्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिबोधोपपत्तेस्तद्भागस्य
 वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदी-
 तीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः ।
 चट्पटाद्यनुकरणस्य हुम्फडादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमप-
 भ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थ-
 सदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौशं गवादिपदं गौसदृशादौ
 लक्षकमेव न ततो भिद्यते ।

स्यादेतत् सुब्रं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन
 विस्तृतार्थलक्षणया सुब्रस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तर-
 कालं कुसुमतुल्यमौरभाटिमत्त्वं तस्य लक्षणासूलकव्यञ्जनया
 वृत्त्या बोध्यत इति रूढादिवदव्यञ्जकमपि शब्दान्तरमाख्येयं
 न हि तत्र विकमितादिपदं कुसुमसदृशादौ रूढमसङ्केतितत्वात्
 नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तदप्रापकत्वात् नवा लक्षकं
 उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधोरूपस्य लक्षणावीजस्य तत्रामत्त्वा-
 दित्यालङ्कारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वं न
 तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धाद्यात्मिकाया लक्षणग्रायास्तदजन्यत्वात्
 नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि
 प्रमाणान्तरेणान्तद्गृहसम्भवात् अतएव न लक्ष्यार्थतात्पर्यग्राह-
 कत्वंमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् न च लक्षणा-
 जन्यान्यबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणावीजत्वमिति
 साम्प्रतं यष्टौः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां
 प्रमाणाभावाच्च । अथास्ति नानार्थशब्देः प्रकरणादिसाच्चिव्या-
 देः विधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः
 सङ्गदयस्य यथायं गौरवितो महान् इत्यादौ यथा वा वयस्या

नगरासङ्गादङ्गानां इन्ति वेदनामित्यादौ । संवाय मनुभवी
 न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रक-
 रणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयुक्तः
 शक्यार्थे तदयोगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः तदु-
 क्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽभि-
 धामूलव्यञ्जनाद्यस्य बोधिका । इति चेन्न तात्पर्यार्थयो हेतुत्वस्य
 पूर्वे परास्तत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां क्वचिद-
 सत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वस्तुतः शक्त्याद्युपस्थितानामेकविधानां
 पदार्थानामन्वयभेदेनन्तरं यद्यन्यविधाना मन्वयबोधः स्यात्
 स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः, नचैवं । तत्तदर्थकशब्द-
 सामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिस्तात्पर्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात्
 तत्तदर्थानां यथा कथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विज्ञेयधीसम्भ-
 वात् मानोरथिकसुखप्रदेपर्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि
 शाब्दस्यैव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात्
 व्यञ्जनाख्यपदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्यबुद्धौ तद्हेतुत्वस्य
 च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः । 27451

लक्षकं नाम विभजते ।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरुद्धाधुनिकादिकाः ।

लक्षणा विविक्त्वाभिरुक्तं स्यादनेकधा ॥

काचिल्लक्षणा शक्यार्थवृत्तिरूपेण बोधकतयम् जहत्स्वार्थे-
 त्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य । काचिच्छक्यलक्ष्यो-
 भयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था
 यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य । काचि-
 ल्लक्ष्यतावच्छेदकोभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा
 यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादजहत्स्वार्थ-
 पदस्य । काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूप्येणाप्रत्याश्रयत्वादाधुनिकी

ध्या घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यमटशब्द-
प्रकारेण बोधकतया गीण्युपगृह्यते यथा अग्निर्माणवक
इत्यादावग्निमटशब्दादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणावत्वात्तत्कं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य
ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्हेतुर्भवेत्प्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः
नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य
लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरुणामन्वी
शैल्यं स्पृशेदित्यादौ शक्ये न दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ
लक्ष्मिनेन तीरादिना मर्दिमगृह्यतासंसर्गकस्यैव समस्यर्था-
धेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव
प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्युतपन्नतया तीराद्यविशेषितस्य
सुबर्थाधेयत्वादेर्षाटावन्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव
पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरपश्चात्प्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्ययबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः
पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभक्तत्वाच्च
तस्माच्छुक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्यताव-
च्छेदकस्य मङ्गोच्चाच्च न व्यभिचारः ।

योगरूढं नाम लक्षयति ।

स्वान्तनिर्विष्टशब्दाद्यंस्वार्थयोर्बोधकमिथः ।

योगरूढं न यवैकं विनान्यस्यासि शब्दधीः ॥

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकत्
पञ्चाम योगरूढं यथा पङ्कजलक्षणसर्पाधर्मादि तद्धि स्वान्त-
निर्विष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्तृदिना
समं स्वार्थस्यान्वयबोधकत्वात् पङ्कजमित्यादितः पङ्कज-

निकटं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषी
यद्दृढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रुढार्थ-
स्यैव रूढार्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शीते
इत्यादौ योगार्थस्य मण्डगानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ
समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढन्तु
पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या चावयव-
लभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्त्यात्तथैव
साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकतृ-
त्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य
लक्षणयैव कुमुदस्थलप्रज्ञयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्क-
जेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ
निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधोसामान्यं प्रत्येव
तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्नम् एवं पुष्पं
पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोप-
स्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानु-
पस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवृत्तिः सत्तेत्यादौ स्वल-
दक्षरसंशोभि तरुण्या मुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्त-
व्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृह्याण । न च धेनुपदस्य धानकामत्व-
विशिष्टायां गवोव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजतत्त्वादिविशिष्ट-
पद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योगरूढिरिति साम्प्रतं अथ्वत्र
कृतशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिष्येन पङ्क-
जनिकतृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदाया-
शक्तत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकत्वं
प्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कज-
भागस्य तत्र शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् ।

मित्युक्त्वात् कतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपक्ष-
योर्मिथाऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे षष्ठी-
ऽपि वा पञ्चादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधोदशायां पङ्कजमस्तौ-
त्यादितः पङ्कमस्तौत्याद्यनुभवार्थमवश्यं पङ्कत्वादिविशिष्टे पङ्क-
जादिभागस्य रुद्धिरूपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्यया-
ग्रस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उप्रत्ययोपस्थापितस्यापि
पङ्कस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः अतएव पङ्कजादिपदा-
गृह्येतावच्छिन्नस्य पुंसः पङ्कजमस्तौत्यादितो जात्वपि कर्त्ता-
स्तौत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्व-
यान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषाव-
प्रतशक्तिकानां कक्षादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्त-
र्थानुभावकत्वसम्भवाद्दकनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्ति-
वेत्तायेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिप्रहं विनापि 'वकादिषट्का-
इकादेरनुभवायं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतोऽपि समानं
गदिप्रत्ययमात्रस्य पञ्चादौ वृत्तिमस्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमु-
दायात् पञ्चादेरनुभवस्य सर्वासङ्गत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्वादा-
पि चित्रगोस्त्रास्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रमङ्गः समासत्वस्या-
वेशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृह्येतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्था-
धिगमेनावयवाद्वा वृत्तेरवश्यापिज्ञायां तेषामेव तथाविधार्थ-
बोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा
अव्युदासार्थं तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमो न कल्पते
रन्तु रूढ्यर्थमिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रुद्धिधियः प्रतिबन्धकरं
नै रूढेरप्रतिबन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमद-
रस्यैव पङ्कजनिर्कृतत्वादिना कैरवादेरवगमस्तथावयव-
विशेषप्रसिद्धौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ

पङ्कजप्रकारेण खलपङ्कजदेरत एव च तैलपदं योगेन तिलप्रमेज
रुष्या च विलक्षणवद्रवद्रव्यपर्यवसितं खेचं बोधयेद्योगरुढमपि
तैलं पत्रमित्यादौ सर्षपस्य तैलमित्यादौ च शक्त्यैव प्रत्येकस्य
बोधकमिति मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति ।

रुच्यभिन्ने योगार्थबुद्धौ रुढिर्विरोधिताम् ।

वदन्ति केचिदेकैकवृत्तितः क्वचिदित्येते ॥ २५

क्वचित्समुदायावयवयोरैकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्वरं
यद्यपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयधौसामान्यं प्रति पङ्कजप
पद्मशक्तमित्येवं रुढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधौसत्वेऽ
कर्मजादिशब्देभ्यस्तादृष्येण कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजप
जन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रुढिज्ञानदशायामा
समुदायस्वन्नक्षणाया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वे
कुमुदबोधस्य सर्वरूपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन
पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रुढिज्ञानत्वेन प्रति
बन्धकत्वम् । न च कुमुद एव पद्मत्वेन रुढिभ्रमदशया
तादृष्येण कुमुदस्य बोधो न स्याद्विरोधिन्त्या रुढिमियः सत्त्वं
दिति वाच्यं, पद्मान्यधर्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यत
कत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्यैव कुमुदस्यापि समुदायशक्त्यत्वं
दशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधौस्वीकारे
कुमुदादिशक्तत्वज्ञानान्वत्वेनापि प्रतिबन्धं विशेषणायम्
न च यत्र तात्पर्यरुद्धिधौविलम्बादयोग्यताभ्रमादिनां प्र
बन्धाद्वा रुढ्योपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिर्गमनान्वयस्त
वयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादिबोधो न स्यात् विरोधि
रुढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं, मीमांसकानामिष्टत्वात्
चि मण्डपं भोजयेत्यादावपि गृहादौ रुढिधौसत्वे मण्डपा
पदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रीदेर्न मन्यन्ते धौसत्वे

ज्ञानास्फुटितस्यैव रुच्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभाव-
 विशिष्टस्यैव रुढिज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि
 समुदाय एव पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्तृत्वेन च शक्तेः प्रमाञ्ज-
 त्भ्यां पङ्कजातं पद्ममित्याकारको बोधः प्रामाणिकस्तदानीं
 पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदस्य नान्वयधीः तदावयवशक्तोत्प-
 ह्वाय पङ्कजपदघटकशब्दशक्तेति प्रतिबन्धकुक्षौ निक्षेपणीयं
 घटकत्वञ्चेह तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्वमात्रं तदवयव
 व तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यं
 पङ्कजनिकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्यस्य
 विशेषत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं
 । प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्थ्यादया कुमुदादेर्बोध-
 दाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं
 पङ्कजप्रयोगोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्यव-
 षानादिति तत्तुच्छं पद्मागृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनि-
 कर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् न चेष्टा-
 स्तिरनुभवविरोधात् न च रुढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
 बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथा सृति रुढिधी-
 शायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य
 सामान्यसामग्रीमद्भिन्ना दुर्वारतापत्तेः रुढिज्ञानासमानकालीन-
 ादृशबोधं प्रति विशेषतो हेत्वन्तुरस्याङ्गत्वात् तत्कल्पने
 तातिगौरवात् । यदपि पङ्कजनिकर्तृषु पङ्कादिपदानां
 शक्तिसत्त्वेऽपि पङ्कजपदान् तादृश्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण
 योगार्थमर्थ्यादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव
 चैत्यविशिष्टे रुढिज्ञानस्य साधवेन विरोधित्वात् पद्मान्य-
 र्भिकारत्वादेर्गौरवेण प्रतिबन्धकोव्यप्रविष्टत्वादतो योगरूढं
 प्रमेयं नास्ति बुद्धिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिनां योगार्थं

परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीमुत्पाद्यवगमात् । यदुक्तं ।
 मभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्थां सैयमत्रोपपादिता । जहत्-
 स्वार्थां तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी ॥ पङ्कजं मनसादेवौ
 पद्मनाभो युधिष्ठिर इति । तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कमस्तौभ्या-
 दितः पङ्कजातं पद्ममस्तौत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकल-
 तन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा अवयव-
 शक्तेरपि प्रतिबन्धनायामप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारक-
 शाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् ।
 नन्वेवं द्रव्ये सरसिजमस्तौत्यादितो द्रव्यनिष्ठं सरोजमिव
 द्रव्याभिन्ने सरसिजातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये
 तन्त्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति चेत् सत्यं
 सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरान्वये वृत्तिशब्दैकदेशान्येनैव
 समानविभक्तिकनामान्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वोकार्थ-
 त्वादिति ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः
 स्मार्थः पदेः समधिगम्यत इति रूढ्यर्थयोगार्थयोरुगुणदृष्टस्थितौ
 तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्याटाहत्यान्वयबुद्धिस्थल एव योगार्थस्य
 रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयो न तु तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं
 अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
 भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तीत्यर्थ्याद्यप्रहादि-
 रोत्रिसमवधानाहा न प्रथममन्वयधौस्तत्र योगार्थमर्थ्यादया
 पङ्कजातत्वेन, कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थल-
 कमलस्य बोधी भवत्येवेति मणिक्कमत्तं दर्शयति ।

रूढ्यर्थेऽन्वय वा यत्र यदाकाङ्क्षादिलिख्यः ।

तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो मन्त्रिजन्मतः ॥

समुदायशक्त्यापस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र

प्रमिणि अवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र
तस्यान्वयबोध उत्पद्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने
योगार्थस्यान्वयबोधव्युदासाय तु श्चटैर्योगापहारिताप्रवादो
रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वयबोधसामग्रीस्थलाभिप्रायक इति
चिन्तामणिकृतां मतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्धिताक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।

योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थिते ॥

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धि-
ताक्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामा-
सिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् ।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।

समाससद्धिताक्तञ्च कृदन्तञ्चेति तन्निधा ॥

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थं यौगिकम् । योग-
रूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगिनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं
न तु तस्मात्तस्य, तत्र यौगिकं त्रिविधं समासतद्धिताक्तं
कृदन्तञ्चेति • इहोऽपि समासः स्वर्घटकशब्दानामाकाङ्क्षायां
लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव ।
सर्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयः नातः कृष्णसर्पादी वासु-
देवादी पङ्कजादी च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी श्वश्रूः
श्रद्धित्वादी स्त्रीवादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव
पश्यन्ती तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातो विभागस्य
बाधितः ।

योगिकेषु समासं लक्षयति ।

यादृशस्य महावाक्यस्यानस्तादिर्निर्जायके ।

यादृशार्थस्य धीहितेः स समाससदर्थकः ॥

यादृशमहावाक्योत्तरस्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्न-
विषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः ।
पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकानाम-
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं
वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । क्षौरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्य-
र्थावच्छिन्नकृदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्राव-
च्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्व-
मित्यादितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य
भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः
पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः । पायं पायमित्यादिणमन्तभागस्तु
स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादि-
प्रत्ययार्थस्य प्रस्थायित्यादौ समासव्यपदेशो ख्यादिशब्दसंस्कार-
प्रयोजनको गौणः ।

विभज्यते ।

स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः ।

यद्योपपदसंज्ञोऽन्यत् नैसौ स तथा सतः ॥

स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभाव-
बहुव्रीहिवन्धर्भेदात् षड्विधः यस्य कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः
समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः । 'क्षुब्धाग्निभनोकाग्ना-
दीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदाद्यर्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य
बोधकतया तथाविधनामान्त्वमेव चैतस्य समासान्तरादिसप्तः

ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविध-
त्वोक्तिः प्राचामसङ्गनेत्यतस्तामुपपाटयति ।

पूर्वमध्यान्तसर्वाण्यपदप्राधान्यतः पुनः ।

प्राचैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः ॥

कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्व-
पदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायाह्विपिप्पलौपूर्वकायादिकस्तत्-
पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्म-
धारयश्च । कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो
यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः
पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेषत्वात्
बहुपदे बहुव्रीहिरिवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे
तात्पर्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात् । कश्चिदन्यपदार्थधर्मिकधी-
हेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलो-
त्पलादिकः कर्मधारयो, द्विगार्ग्याद्यव्ययीभावश्च । कश्चित्सर्व-
पदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरतरहन्धो
हन्धमातृं वा । कश्चित्स्रष्टकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वा-
दन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः खलेयवाद्यव्ययीभावश्च ।
तद्वैवं पञ्चभेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राचैरुक्तमतो न विरोधः ।
नित्यानित्यभेदेन समासस्य हे विध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन
विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु । स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां
नित्यानित्यौ समासकाविति । स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्र-
प्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्प-
निमेषिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मच्छिकाया निः न सुर इत्यादि-
तस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरगहात् यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो
यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं
कायस्येत्यादिवाक्पादपि प्रतीतेः । स्फुरद्वाणो चलच्चैत्र इत्या-

दिकः कर्मधारयोऽप्यान्त्य एव समासः स्फुरन्ती वाणी-
 त्वादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधजनकत्वेऽपि
 स्फुरदभिन्नशांखादाविकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाश-
 कत्वात् स्फुरन्ती वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्व-
 मश्ववाच्च विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्न न तु
 समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुष्येण
 प्रायशः समासाबोध्यत्वात् । अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जक-
 सङ्गावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा
 पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिस्रादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः
 सत्त्वात् यथा वा अक्षपरि शलाकापरि प्रिययुवा हस्त्यश्व-
 मित्यादाविकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावस्य
 युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव
 समाहारद्वन्द्वस्य विधानात् । तदुक्तमभियुक्तेः सङ्गा तु
 व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत् । यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चि-
 त्तत्र सङ्गा प्रकाशते शलाकापरि हस्त्यश्वं पूर्वकायोऽद्वेषिप्य-
 लीति । पूर्वादेरद्वैत्यस्य च ङसर्थकत्वमन्तर्भावैवावयविना
 तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठे कालादौ चालुक-
 समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वे-
 ऽपि संख्या न बुध्यत इति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः ।

समासेषु कर्मधारयं लक्षयति ।

क्रमिकं यन्नामयुग्मेकार्थे, न्यार्थबोधकम् ।

तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्मधारयः ॥

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादा-
 त्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति, समर्थं तादृशनामद्वयं
 कर्मधारयः नौलोत्पलमित्यादावुत्पन्नादिपदस्यार्थे नौस्तौदि-
 पदार्थस्य तादात्म्येनाव्ययः तथा पुरुषाङ्गं इत्यादावपि

पुरुषादावन्तरादलक्ष्यास्य सिंहाटिमटशब्द पुरुषः सिंह इवे-
 त्यादिद्विषये प्रायेणापमेयस्वोपमानैरिति कर्मधारयानुशास-
 नात् । कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थक स्तूपकुम्भादिर्न तादा-
 क्मीनान्वयबोधकः प्रवलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य
 धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सायकसामान्यपरत्वेऽपि चत्यभावाच्च ।
 नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोर-
 भेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात् । यद्विच-
 तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तर-
 नामोपस्थाप्यत्वं तन्वमतो न तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः
 परन्तु विशेषणविभक्त्यापस्थायिते तादात्म्य एवाधेयत्वेन नील-
 घटपटावित्यादौ च नीलपटाव्यवहितेन घटपटेत्येवं इन्द्रात्मक-
 नान्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः
 स्तोत्रं पचति धान्येन धनं प्रकृत्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न
 धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्य-
 एवाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेय-
 मेव । राजपुरुष इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो न पुरुषे पूर्वपद-
 लक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रह-
 योस्तुत्यार्थकत्वहान्यापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव
 राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे षष्ठार्थसम्बन्धे लक्षणेति मणि-
 क्तदुक्तमपि सङ्गच्छते । यथा च नभ्यार्थयोर्भेदान्वयेऽपि न
 क्षतिस्तथोपरिष्ठाद्व्यत्येते । किञ्चिद्विशिष्टसुबधानवच्छिन्नस्यैव
 वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम् । न चैव-
 मपि पञ्चपुष्पादिद्विगौ द्विगार्थं गच्छत इत्यादिष्यलीये द्वित-
 याद्यभिन्नगार्थादिबोधकाव्ययीभाषे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
 विशेषणीयत्वात् । अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुष
 इत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचार-

कर्तव्यकर्मधारयः साधुः । प्रमियधूम इत्यादी तु नरस्य शरीरं
 राशोऽशिर इत्यन्ताविव तादात्म्यासम्बन्धात्कथमत्रा तत्पुरुषं
 एवेति वृथा । अन्तर्गतकर्मिभ्यगिरिवन्तसमय इत्यादि-
 प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं
 कर्मधारये तन्म्वं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषो-
 त्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुर-
 त्वम् अतएव तत्र पुरुषस्यैव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वदु-
 क्षमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः । तदाद्युत्तर-
 पदकः कर्मधारयः प्रायगो नैष्यत नीलतदस्तात्यादितो जात्वपि
 नीलोत्पलादेरस्तित्वाद्यप्रतीतिः । पक्षयज्ञोजनं रभ्यमानतद्-
 क्षनं वृथा । नीलयद्भ्रम आस्वाद्यः कटुतद्रूपमाच्यते इत्यादि-
 प्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दना परमः म
 इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि । तत्पुरुषोऽप्येतन
 व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामाद्यप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं
 प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्यापस्थाप्यत्वं तन्म्वं न तु तादात्म्यासम्ब-
 न्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादता नामार्थयो-
 नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासो न
 यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ एव । तदुक्तं
 भर्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायास्य विहिताः प्रतिपत्तये । शब्दा-
 न्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यममासयो रिति वैयाकरणाः तस्मिन्
 नीलोत्पलमित्यादी समुदाये रूढ्यप्रतिसंभानिऽपि नीलादि-
 प्रत्येकपदापस्थित्याः तयोस्तादात्म्ये नामव्यबोधस्यानुभविक्त्वेन
 गौरवस्य प्रामाणिकत्वाद्यन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामास्यं
 प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्म्वं सुरीकृत्य नीलमानयित्यादी
 नामार्थसुवर्थादीनाम्बोधः परन्तु सुबन्तभागस्य नीलादिविशिष्ट-
 कर्मत्वादां रूढिरिवेत्यपि किन्न रोचयेः । न च समासस्था-

शक्तत्वे 'नीलोद्भयञ्च घट इत्यादाविव नोलघटो द्रव्यमित्यादा-
 बधि घटे धर्मिण्येकत्र इयमिति न्यायेन नीलोद्भवयोस्तादा-
 क्कोऽनासुयाग्निरिति वाच्यं नामार्थस्य मुख्यविशेषताक इव
 तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकोऽपि बोधे नास्ति; प्रथमान्तत्वस्य तन्म-
 त्वात् विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारता-
 प्रभेदां वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कामत्वाद्दौ पटादिर्न तादा-
 क्कोऽन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चात्-
 पलं यत्र इत्यर्थं नीलपीतात्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव
 नीलं पीतञ्चात्पलमित्यर्थं नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः
 कर्मधारयोऽप्येकत्र इयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्-
 पलनिष्ठप्रतिताकधोजनकः कथं न स्यात् इति चेन्न बहुपदे
 बहुव्रीहरेव नेतरा इन्द्रान्यः ममास इत्यनुशिष्टिवलेन बहुव्रीह-
 रेव स्वनिशिष्टनामद्वयापस्याप्यार्थद्वयावच्छिन्नतादृशनामान्त-
 राथेनिष्ठविषयताकबाधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृश-
 धियं प्रत्यसमर्थत्वात् । 'नीलपीतोत्पले रम्ये पीतनीलात्पला-
 श्चितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक
 एव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तद्रम्यमित्याकारकः ।
 अतएव इन्द्रात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च
 ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं
 पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटश्च नाधिकरणमित्यादि-
 विग्रहे घटानधिकरणाभित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषो
 न बहुनामगर्भो नैकत्र इयमिति न्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति
 सम्प्रदायविदः ।

• स्यादेतत् समीसानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः
 स श्लामि कण्ठे ब्रणः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे
 च श्लामादेर्नाभिदेनान्वयो वागादेः पदार्थेकदेशत्वेन तत्र पदान्त-

राशस्य पशुरपशुर्गगनं समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेव
 पञ्चाङ्गं द्विजातिस्वाध्यायो जटाभिस्तापसस्वृष्ट्यादौ पञ्चासह
 भावस्य द्विजाती जटावैशिष्ट्यस्य च तापसे भेदेनापि नान्वयो
 यथाकाशमभिधातादित्यादौ । यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथा-
 विधान्वयो दुर्वागो वाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकः श-
 पदस्यार्थे सम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्वयिभक्तेः स्वार्थानु-
 भावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादतएव चैत्रस्य
 गुरुकुलं शरैः शातितपत्रक इत्यादौ गुर्वादिपदस्य वृत्त्येकदेश-
 त्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेश्वान्वयः
 सर्वमिहः । समासस्यैव क्यत्रादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात्
 परिष्कृतायाः मततं यस्तु वाचस्पतोयत । सम्यदा जटया
 वापि पुत्रोयति स पुरुष इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः
 पुत्राद्यंशे च सम्पटादेः सहभावादिबोधकतायां न मामर्थ्य मत-
 एव प्रतियागिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैक-
 देशार्थं न तस्यान्वय इष्यत इत्यपि पठान्तं कर्मशास्त्रालयोगोक्त्यं
 कुरु पापक्षयं ममेत्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः
 स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः । यस्मिन् राशिगते सूर्यो विपत्तिं
 यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्यं पिण्डदानादिका
 क्रियेति वचनन्तु अमूर्तं ममूर्तत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्यो
 इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तं विस्तरः ।

द्विगुं लक्षयति ।

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्षार्थबोधकम् ।

अभेदेनैव यत्स्वार्थं स द्विगुस्त्रिविधोमतः ॥

संख्याशब्दिसंज्ञशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थं
 धर्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति अमर्थ
 तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थं द्विगुलक्षयति ।

त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्भूष षट्-
पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरम नवग्रह दशमूल एका-
दशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्यादिकस्तु कर्मधारयः
शुक्लादिपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्वपदालक्षार्थस्य
बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः पञ्च-
मूलोत्पादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्यं नतु
विशेषरूपेणापि अतएव कण्टकार्यादिकं स्वल्पं गाभ्याद्यादि
च यन्महत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिक-
स्ताद्रूप्येण बोधस्थलौयः प्रयोगः वर्षाकाले मघर्षेण युक्ता
चापि त्रयदशोत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयो रूप-
मित्याद्यर्थे द्विरूपादिपदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्व-
संख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्याप्तिसंसर्गेण तद-
वच्छिन्नस्य बोधकं द्वितयादिपदं पर्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं
प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतो नैकघटद्वितयपट्टे-
त्यादिकर्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । सप्तशती पठ्यतामित्यादौ च
यद्यपि श्रुते धर्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयो बाधितत्वान्नापि
सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वहान्यापत्तेः तथापि
शतपदार्थकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्यः सप्तत्वसम्भवादिति
वदन्ति । द्विगुत्वं गच्छत इत्याद्यव्ययोर्भाववारणन्तु पूर्ववत् ।
स चायं द्विगुस्त्रिविधः तद्वितार्थोत्तरप्रदसमाहारभेदात् ।

तत्र तद्वितार्थं द्विगुं लक्षयति ।

तद्वितार्थान्वितस्वार्थस्तद्वितार्थद्विगुर्मतः ।

तद्वितार्थे लाक्षणिकस्यान्यनामा लसर्वगः ॥

यो द्विगुः स्वोत्तरतद्वितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्वितार्थद्विगुः ।

द्विमुद्गा-वृष इत्यादौ द्वाभ्यां मुद्गाभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षा गौरि-
त्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ

हाभ्यां दलाभ्यां निर्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ हाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुष इत्यादौ त्रिभिः काण्डैः पारिमितस्य पञ्चकपालश्चरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् परिशिष्टकृतां मतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते न तु लुप्तठगादिरप्यपेक्षतेऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकस्वान्यनामको द्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति फणिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगर्ग्यरूप्यो गौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च ।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः ।

यो द्विगुः शब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ॥

यो द्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तगतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावा धनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः । ✓

समाहारद्विगुं लक्षयति ।

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्यशब्दकः ।

उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुद्विगुः ॥

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्यशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुल्लीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्यपुलशब्देन लक्ष्यते न तु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्तियोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षण-

त्वेन वाक्ये तदसम्भवात् । यदि च पञ्चपुलीत्यतः पञ्चानां पुला-
नामैव बोधो न तु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुलीं छिनत्ति
इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य
हिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्हित्वबहुत्वेऽप्येक-
वचनत्वानुशामनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते । न च द्रव्य-
प्राधान्ये पञ्चशब्दीत्यादी ऋसो न स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्यय-
स्यापि समासान्त्यस्योपसर्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समा-
हार संज्ञकदिगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ऋस्वविधेर्वक्तव्य-
त्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिस्य
तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूक्ष्ममीक्ष्यते
तदा पूर्वनिरुक्ताभ्यां तद्वितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नद्विगुरेव
समाहारद्विगुर्बोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि
न क्षतिरिति तु विभाषनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुवर्धेन युतयत् बोधनक्षमः ।

यः समासलस्य तव त्वं तत्पुरुष उच्यते ।

यदर्थगतेन सुवर्धेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः
समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थं तत्पुरुषः न तु
यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुवर्धावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य
बोधकं तद्वत्त्वं तन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्प-
लीत्यादावव्याप्तेः । स्तोकपक्षेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्म-
धारय एव महाकविमहाविज्ञ इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृते-
ऽप्येकनामार्थिकदेशे पञ्चनादात्परनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया
बध्नात्वसम्भवात् स्तोकं पक्षेत्यादौ अमस्तादात्मवाचित्वे तु
तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समाम एवाव्युत्पन्न इति
तु न देश्यं स्तोकनम्ना स्तनाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः

प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यप-
देशः पदसंस्कारार्थी गौणः ।

विभजते ।

द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेश च षड्विधः ।

क्रियान्वयी द्वितीयादेशर्थः प्रायोऽत्र योजितः ॥

ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मैत्र-
गतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वा-
देर्बोधभेदादेशस्य द्वितीयादितोयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः
स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासा-
देर्धर्मघटजस्य सुवचत्वात् । इयाम्बु विशेषो यदेषु धात्व-
र्थान्वयैव द्वितीयादेशर्थः प्रायो घटकः पौठं परितः पुरखेन
सुखं शमाय तिया दण्डाद्वटः गवां कृष्णा सम्पन्नचौरा तिलेषु
तैलमिष्णुद्विद्विग्रहे तत्पुरुषस्यामाधुत्वात् वर्षसुखी लोष्टकाणः
कुण्डलशिरस्यं घटान्यः कुवेरबलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु
तत्तद्विशेषप्रतिषेधेद्वितीयादितत्पुरुषः ।

ननु ग्रामगत इत्यत्र गन्तौ ग्रामकर्मत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र
च पुरुषे राजसुखन्वस्यावगमो न ग्रामादिपदभ्यो लुप्तसुपः
स्मरणात्, तन्नोपसंज्ञानतोऽप्यन्वयबोधात् समृद्धं ग्रामगत इत्या-
दितः समृद्धग्रामयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि पश्ये-
त्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधेनयुक्तस्य नास्तीः
समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्यात्रिशिष्टत्वात्, नापि /ग्रामादिपदस्य
ग्रामकर्मत्वादिलक्षकत्वात् अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वय-
बोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृश-
प्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात्, न च ग्रामादि-
पदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्योपगम्य
इति साम्प्रदायिकानां मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषास्यापि समस्य-

अतिशयशक्तिप्रकाशिका

मानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः
 राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति
 वेत्तुं प्रत्ययान्ततत्त्वामर्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्त्वामो-
 न्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्मन्त्रत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपद-
 लक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयै बाधकाभावात् ।
 तच्चैवं गतो ग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादे-
 र्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्त्वामोप-
 स्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्त्वामो-
 न्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवाह-
 पिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषा-
 षेरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्हाद्यर्थे घटपटमठानामि-
 यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन इन्द्रस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां
 सुवर्थे अन्वयः तथा बहुगुडद्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बहुजर्थे
 ऋत्त्यर्थस्येष्टदसमासौ नाम्नः प्राग्वहुचो विधानादिति ।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तिर्हि ग्रामगत
 इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं
 ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मत्वादिलक्षणेति चेत्, सत्यं विग्रह-
 शक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात्
 मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मत्वाद्दौ लक्षणा कर्मत्वादि-
 संसर्गैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवान्तथापि न क्षतिः ग्रामं
 गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयोद्यत्सम्भानवशादेव
 कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समास-
 मानार्थकत्वसम्भवात्, ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिका-
 र्यबोधानुरोधेन द्वितीयभेदेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात्, अतएवा-
 टः पट इत्यादावन्वयस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः
 निष्ठुः शूद्र इत्यादौ सदृशस्य अत्राङ्गणो वार्द्धषिक इत्या-

दावपक्षस्य अनुदरमुदरन्तरुणा इत्यादौ स्वल्पस्य वाच-
केन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनु-
भावेऽपि तत्रत्य तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव इत्यथे
प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणन्तेनापटं वृत्तं
इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात्
इति वृत्ताः । प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुषएव साधु-
र्नाव्ययीभावः नञ्त्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव
वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति
तु पक्षधरमिश्राः । युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं दर्शितं
राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमाः । त्रैतो ग्रामगतस्तत्र मैत्र-
किं कुरुतेऽधुना । इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्ष्यत्वे
तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया
वृत्त्या पूर्वीपस्थापितस्त्वैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां
न हि प्रजावतौर्यं मे त्वं तस्मै देहि क्षस्वलम् । नोलो मणि-
गुणः सोऽत्र भ्रात्रादिर्बीध्यते तदा ।

नन्वेवमनयैव ऋचा निषादस्यप्रति याजयेदिति श्रुतौ निषा-
दानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपति-
रित्यर्थं कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो व्याह्रन्ते तत्पुरुषे भक्तिभिय-
हि तत्र कर्मधारयस्वाकारस्तन्मूलके निषादस्याधानिऽपूर्वविद्या-
प्रयुक्तिश्च कल्पाते कल्पातेच निषादोयतत्तदध्ययने निषेधविधि-
बाधात् स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति श्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययन-
परत्वं धातोः शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात् । यदि च
कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव तत्रो-
चितरत्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्ते-
स्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्पात्वादिति चेत् तत्-
पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयं

न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्य-
 णिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्रस्य सर्वसिद्ध-
 वेन तदनुरोधात्तन्नायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात्
 । हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादि-
 तोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वा-
 रम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात् । अथ
 शक्यं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तर-
 विषयेऽपि लक्ष्यार्थं मुख्ये शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव
 ऋत्तिपत्तेरिति चेत्तद्धिं बाधकामत्वे कर्मधारयविधयैव
 षेदानां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया
 कर्मधारयात् समासान्तरस्य दीर्घत्वमित्यादिमीमांसया तथैव
 णिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः । तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्व-
 मेत्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां
 णिपत्तिकात्वादेव ततो दुर्बलत्वम् एकपदमात्रलक्षणयापि
 । बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वात् इति आस्तां विस्तरः ।

अव्ययीभावं लक्षयति ।

उत्तरार्थान्वितस्वार्थाव्ययपूर्वस्तु यो भवेत् ।

समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुं लिङ्गविवर्जितः ॥

यः समासः स्त्रीत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य
 णिधकाव्ययपूर्वभागकः स तद्विशिष्टस्य सदर्थस्य बोधनेऽव्ययी-
 णिवः गृहे निर्मलिकम् उपकुम्भमित्यादौ हि, मल्लिकाया
 णिभावः कुम्भादेश्च साम्प्रोप्यादिर्मल्लिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराख-
 ययेनानुभाव्यते अर्द्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थ-
 णिधकसम्यक्पदं नाव्ययं निर्मल्लिका भूमिः निमंनुष्ठी देश
 त्यादौ तु, मल्लिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मल्लिकादिक-

स्तत्पुरुषो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्थविधुर इति तत्र न प्रसङ्गः ।

नन्वस्त्रियास्य शलाकाया वा द्युतेऽन्यथा पातनमित्यर्थेऽस्त-
परि शलाकापरि इति अव्ययीभावेऽव्याप्तिस्तस्याव्ययगर्भत्वेऽपि
तत्पूर्वकत्वाभावात् एवं ही गार्थी इत्यर्थे द्विगार्थं गच्छत इत्यादौ
द्वाभ्यां दृष्ट्याभ्याम् इत्यर्थे द्विदृष्टि प्रहरतीत्यादौ तिस्रणां यमु-
नानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातोत्यादौ लोहिता गङ्गा
यस्मिन्नित्यर्थे लोहितगङ्गं देश इत्यादौ दृष्टेन मिथः प्रहृत्य
वृत्तमित्यर्थं दृष्ट्यादृष्टि रणमित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्त-
मित्याद्यर्थं केशाकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संहृता
यवा यदा तिष्ठन्तो गावो यदेत्याद्यर्थं खलेयवं संहृतयवं तिष्ठन्
वा काल इत्यादौ द्विगार्थद्विदृष्ट्यादिव्यपि तेषु अव्ययगर्भत्व-
स्याप्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्वर्त्ति ।

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठौ न बोधिका ।

स्वार्थे यदर्थस्य यद्वा सोऽव्ययीभाव इत्यने ॥

अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठौ स्वार्थे यत्समासायस्यान्वय-
बोधं प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठौ स्वार्थे
समासान्तरार्थस्यान्वयबोधने समर्था न तु लुप्तापि कृतयो
रक्षपरिव्यर्थत्वमित्यादौ स्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि कृतयो
रेकाच्चान्यथापातनयोर्निष्फलत्वमित्यन्वये लुप्तषष्ठौ च पातनस्य
सम्बन्धप्रत्यावनात् । स्निग्धस्योपगङ्गं पवित्रामित्यादौ
स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्यन्वये समीपादे
सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाष्यते इति नूतत्रोप-
गङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन सञ्चारः उपगङ्गेषु पृतत्व-
सुपञ्जुभादानीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणभिस्तु

“तीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठोपर्यन्तानुमरणम् ।

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरुद्धया लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दान् ॥

समास इति प्रकृतं, तथाच स्वांशस्य निरुद्धलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्व-प्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थ-सम्बन्धिबोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः । आरूढवानरो वृक्ष इत्य-त्वारूढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्मकारोहणकर्तृवानर-सम्बन्धित्वेन वृक्षपीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपात्रकर्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पकृतशुद्धलक्ष्ये त्र इत्यत्र पकृताशुद्धलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपात्रकर्म तशुद्ध-सम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणो द्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वमग्रदानकदानकर्मदक्षिणसम्बन्धित्वेन द्विजं पतितपत्रं स्तरित्वत्वं पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापा-दानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वरोसम्बन्धित्वेन चैत्रं रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति, व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्न-स्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं 'वाणंक्लिन्नकरो नर इत्या-दावपि वाणेन क्लिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाण-करणशस्वकटं कक्लिदाकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहु-व्रीहिर्विधीयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्मिणाम-पगमः । दक्षिणपूर्वा 'पूर्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्यत्रे-दक्षिणया पूर्वा यस्मा इत्यादिविग्रहेण स्वपाश्वर्यस्यदक्षिणसहित-पूर्वसम्बन्धित्वादिनां भ्रान्तेयीप्रभृतोनां विदिशां बोधः । अस्मि-

क्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्वादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादि-
 विग्रहेणास्तिवत्वत्स्वक्षोरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः
 इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषां मतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्वेषां
 तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति । उप समीपे दश येषामिति समीप-
 गणितत्वार्थकषष्ठा विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीप-
 गणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामिकादशानाम् पक्षिणामवगम-
 स्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्याप्तसंख्यासमीपगणित-
 दशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः । अधिका
 दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि
 स्वपर्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्याप्तगुणिकरणदशसम्बन्धि-
 त्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः । हो त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थक-
 वाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पवित्राः परमित्यादौ द्वित्रान्यतर-
 पर्याप्तस्वपर्याप्तसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्राणां
 बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थ-
 कताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः पञ्च
 षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यै-
 वान्वयो द्रष्टव्यः । परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे
 वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहः
 स्वधर्मिकसंशयकोटितापुत्रद्वित्रिसम्बन्धित्वेन ' द्विप्रभृतिबोध-
 कत्वमित्याहुः ।

द्विस्त्रयो येषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन
 द्विगुणितत्रिपर्याप्तस्ववृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा
 इत्यादौ षष्णामवगमः सुजन्तभाविणैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च
 पञ्चकत्वो दश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न सुभाषः
 सर्वबोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादतिचरमस्तराज्ञेर्लोपः । स्वधन-
 सम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या

स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि तत् पुरुषो न
स्वाशस्य निरूढलक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः । तथा
प्राधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पट-
सम्बन्धोत्यादिरपि । मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमा-
तृत्वेन निरूढलक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्स-
म्बन्धित्वेन बोधकः । न च द्वौ मुनी त्रयो वा मुनयो यस्येति
वक्तृत्वाद्येकषष्ठा विग्रहे स्ववक्तृमुनिहयादिसम्बन्धित्वेन बोधके
द्विमुनि त्रिमुनि वा ग्रन्थ इत्यादौ द्विमुन्याद्यव्ययोभावे स्वमातृ-
सम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धोत्यादि तत्पुरुषे चातिव्याप्ति-
स्तदन्यत्वेनापि विशेषणोयत्वात् इदमत्रावधातव्यं चित्रगुर-
स्तात्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतानां प्रतोत्यर्थं न चित्र-
गुसमुदायस्य लक्षणा तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् वाक्ये
लक्षणायाः प्राग्वै परास्तत्वात् । न च चित्रपदमेव तत्र
चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धि लक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थं तात्पर्य-
ग्राहकं लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य
प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात् । अन्यथा राजपुरुषो-
ऽस्तात्यादावपि राजन्थस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थ एव सुपः
संख्याबोधकत्वस्युत्पत्तेः गोपदोत्तरप्रश्नमया चित्रपदोपस्थाप्ये
चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिकत्वबोधनीयोगाच्च । यत्तु गोपद-
मेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्रपदंन्तु तत्र तात्पर्यादि
ग्राहकमिति मणिकारादुक्तं तत्र युक्तं पूर्वपदार्थसाकाङ्क्षस्यैव
ज्ञाथेस्योपसर्जनतायां गोपदस्य ऋस्वविधानात् चित्रपदार्थेन
समं तदर्थस्थानन्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तात्यादावपि
चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तत्वापत्तेः
न च नाम्नोत्तरवर्तिन एव गोपदस्य स्यार्थोपसर्जनतायां ऋस्व-

विधिर्यत्र गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रगवोऽस्तोत्याटिकर्मधारयेऽपि गोपदस्य ऋस्वप्रसङ्गात् वस्तुतः कृतेपाकश्चैत्र इत्यादौ स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धित्वादिना चैत्रादावगमः पूर्वपदस्य परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवदुक्तिकस्तयोरशक्तत्वेन भाक्तत्वायोगात् । न च तत्र काटिवर्णस्य स्वरूपशक्तघञादिप्रत्ययस्य वा स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा तन्निरूढत्वमम्पादकश्च शब्दान्तरमिति साम्प्रतं कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रसङ्गात् घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तस्मात्तोपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव कृदर्थस्य पदार्थान्तरिऽन्वयबुद्धेर्युत्पन्नत्वाच्च तस्माच्चित्रगुरित्वात् गोपदं सगोसम्बन्धिलक्षकं तदेकदेशे च गवि तादत्त्वेन चित्रपदस्यान्वयः । न च गोधर्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थकदेशे गवि चित्रस्यान्वयो दुर्घटः चित्रव्रजोऽस्तोत्यादौ गोस्थानरूपस्य व्रजस्यैकदेशे गवि चित्रस्थानन्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं घटशून्यं चैत्रनमोत्यादि तत्पुरुषे भेदेनैव चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थकदेशधर्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्त्रेण सम्भवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः प्राचैरपि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरदेः पदार्थकदेशे राजन्वन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च । यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतेच्चित्रस्य गोपदार्थ एव स्वकीये गवि तस्य च सम्बन्धिनि अन्वयान्न पदार्थकदेशान्वयित्वमेकपदार्थयोश्च मिथोऽन्वयः कृतिवर्तमानत्वयोरिव नाभ्युत्पन्न इति तस्माद् तथा सति चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर इत्यादौ तदादेः स्वकीयमवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थकदेशस्यैव परामर्शकतायाश्चैत्रादावभ्युत्पन्नत्वादिति । एवञ्चादृशानरो

वृक्ष इत्यादावपि वृक्षधातुना स्वकर्मकारोहणकर्तृर्वानरपटन
च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिष्यादेव
स्वकर्मकारोहणकर्त्रभिन्नवानरसम्बन्धित्वादिना वृक्षादेर्बोध
इत्यास्तां विस्तरः ।

न चारूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानर-
पटं स्वकोयवृक्षारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि
बहुव्रीहिः स्यादन्तादृग्वाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह ।

अस्यैकं प्रथमान्तं सत् सुवन्तेरितरैः सह ।

यदा भेदसुवन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः ॥

अस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं मत्सुबन्तेरितर-
नामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते
नचोक्तवाक्ये तथा सुबन्तस्यापि यदस्तत्र वृक्षपटनेव साकाङ्क्ष-
त्वात् आरूढो वानरो य इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुबन्त
इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य
दण्डादृष्टो यन्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुबन्तयोर्मन्तर्भाष्ये न
विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटो यत्नेत्यादिकः महा-
द्यर्थमन्तर्भाष्यापि सुबन्तेरिति तु सम्भवाभिप्रायं तेनाघटो देश
इत्यादिबहुव्रीहेर्न घटो यत्नेत्यादिविग्रहेण नजाटेः सुबन्तत्वा-
भावेऽपि नाव्यर्थाः सपुत्र इत्यदौ तु मह पुत्रो येनेत्यादिरेव
विग्रहो न तु पुत्रेण महेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देश
इत्यादौ च मह घटो येनेत्यादिविग्रहे महार्था वैशिष्ट्यं न तु
सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तद्वाधात् । जीवत्पितृक-
इत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहा यस्य च पिता जीवन्त्वित्थं
जावृद्धिधेयकान्वये निरसकाङ्क्षाऽपि जीवदभिन्नः पिता यदोय
इत्यन्वय एव साकाङ्क्षः । इदन्तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये
सुबन्तयुदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भित

एकार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिव्युत्पन्नः तेन गन्तव्यो ग्रामो-
 यस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकश्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृक गति-
 कर्मग्रामसम्बन्धित्वेनैव चैत्रादेरौत्सर्गिको बोधः कदाचित्तु तात्-
 पर्थ्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न यद्-
 स्तात्माकाङ्क्षत्वसंभवस्तत्र विशेषविध्यमत्त्वे यन्नामार्थमुख्य-
 विशेष्यको विग्रहवाक्याद्बोधः सुवन्तयदर्थान्वित मन्नामाथे-
 गर्भित एवार्थेऽतएव धनी दासा यस्येत्यर्थं यदायधनवान् दास-
 स्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनवत्
 स्वदाससम्बन्धिन एव चन्द्रशूङ्गायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहो न
 यदीयश्चन्द्रशूङ्गायामित्यर्थकः किन्तु यदीयचूङ्गायां चन्द्र-
 इत्यर्थकस्तादृशार्थ एव सप्तम्यन्तेनेन्वादेर्विशेषतो बहुव्रीहि-
 विधानात्तेन चन्द्रचूङ्गः शिव इत्यादौ स्वचूङ्गावृत्तित्वसम्बन्धि-
 त्वेनैव शिवस्यावगमो न तु चूङ्गावृत्तित्वसम्बन्धित्वेन
 तस्य गगनादेर्वा बोधः सप्तम्यन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले तु
 सुवन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि अतएव चैत्रः
 पुत्रकृतोत्कर्ष इत्यादौ स्वपुत्रकृतात्कर्षवानिव चैत्रादिः प्रतीयते
 नत्वन्यदीयपुत्रकृतोत्कर्षाश्रयः ।

बहुव्रीहिं विभजते ।

तदतद्गुणसावज्ञाना वा भेदा तदादिमः ।

विग्रहस्य विशेष्यो यस्य विशेष्यकरो भोक्तृकत् ॥

तद्गुणसंविज्ञानोऽतदद्गुणसंविज्ञानञ्च बहुव्रीहेर्द्वौ गेदौ तत्र
 विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोध-
 क्तबहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानभूतस्य स्वार्थगुणो-
 भूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यन्मादिति व्युत्पत्त्या
 साम्यसंज्ञाकत्वात् तद्विभज्यात्तद्गुणसंविज्ञानस्य सम इत्यर्था-
 इत्येत्येति घटस्वरूपः पदाथः इत्यादिता हि घटः स्वरूपं यस्येति

विग्रहस्यै स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्न स्वरूप-
सम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेषं कलममेव विशेष्यविधया
बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेषं
ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन कुटादिर्गण
इत्यादिरपि कुट आदियस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिक
व्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयं
स्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः ।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमन्यथा निर्वक्ति ।

यः स्वार्थघटकार्यस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।

अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः ॥

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्या-
न्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणसंविज्ञानयोरिति लब्ध-
कर्णमानय द्वारग्रोवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिलम्बस्वकर्णसम्ब-
न्धिनः स्वग्रोवावृत्ति द्वारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ
स्वार्थघटकोभूतस्य तादृशकर्णहारादपि व्युत्पत्तिवैचित्र्ये-
णान्वयबोधने समर्थ इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्न
एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादा-
विति प्राचां मतम् ।

व्युत्पत्तिवैशद्यार्थमन्यथापि पुनर्विभजते ।

स्वान्तनिविष्टत्रिरादिनामभिर्विशिष्टात् पुनः ।

बहुव्रीहिसंज्ञाविधौ द्विपदविपदादिकः ॥

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपद-
त्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिविधीयः चित्रा गोयस्येति विग्रहा-
विशेष्यरित्यादौ द्विपदस्येव जरती चित्रा गौर्यस्य महन्नौलमुत्-
पत्तं यत्नेत्यादि विग्रहाज्जरती चित्रगुप्तौ महन्नौलीत्पत्ता
संरिदितादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरती चित्र-

गवो यस्य महन्नीलोत्पलं यत्रेति द्विपदविग्रहे जरतोशब्दे पुंशङ्गा-
वस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्विधानात् समा-
सान्धपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकत्र ह्यमिति न्यायेन गवि त्रिच-
जरतोरभेदानुभवस्योक्तरीत्या सम्पादयितुमशक्यत्वेन तदर्थमिव
त्रिपदादिवहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च ।

इन्द्रं लक्षयति ।

यद्यदर्थकयन्नामल्यूङ्गो यद्यत्प्रकारके ।

बोधे समर्थः स इन्द्रः समासस्तावदर्थकः ॥

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चय-
स्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह
एव तावदर्थको इन्द्रममासः । पाणिपादं वादय धवस्वदिरी
छिन्वीत्यादौ हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं
प्रत्यमादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिक-
नामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः
पाणिपाटादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे इन्द्रः । यत्तु
पाणिपादमित्यादौ समाहारइन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणिपादादि-
साहित्ये लक्षणाश्रयतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात्
पदान्तरन्तु तादृशं लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्य-
स्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ
साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राचैरुक्तं
तत्र युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा
पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्वत्त्वत्वादि-
बोधार्थं समाहारइन्द्रादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
साहित्यस्य द्विवहुत्वेऽपि न समाहारइन्द्रस्य द्विवचनादियुक्ता-
ङ्गत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतौनां नाना-
त्वेऽपि न तदर्थकस्य इन्द्रस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्त-

मुचितं कृतं साहित्यभक्ता हस्त्यश्च धनमित्यादिरयोग्यताया
दुर्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन इस्तिनाम-
शानाच्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिमन्बन्धेन धनादावन्वयायोगात्
तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समाहारपरिभाषा तु
क्लोवलिङ्गत्वमित्येकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना न
इन्द्रस्वार्थवस्थापिका । एतेन धवस्वदिरावित्यादावितरितर-
इन्द्रेऽप्युत्तरपदे धवस्वदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विव-
चनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्याप्तिसम्बन्धेन स्वाश्र-
द्वित्वाद्यनुभावकत्वञ्च त्यक्तेधवस्वदिरावित्यतो धवइयस्य स्वदिर-
इयस्य च प्रतोत्यापत्तेरिति मीमांसकानां मतमप्यपास्तं तुल्यव-
देकक्रियान्वयित्वं धवस्वदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवस्वदि-
रयोश्च साहित्यं तदाश्रयश्च धवइयादिकमपीति तादृश-
साहित्याश्रयकत्वपक्षेऽपि धवस्वदिरावित्यतो धवइयादि-
बोधस्य दुर्वारतापत्तेः न च त्रितया विशेष्यकधवस्वदिरधर्मिक-
धीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवस्वदिरयोः साहित्यं तच्च न धवइयादे-
रिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्यस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्मात् यत्र
नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्वर्मावच्छिन्ने
समुदित एव पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं
साक्षात् न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधा-
रधर्मावच्छिन्ने यतो धवस्वदिरावित्यादितो धवयोः स्वदिर-
योश्च बोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् । घटघटेत्यादिकस्य घटकलसे-
यादिकस्य घटतद्वटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तीमस्य निश्च-
यत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यङ्गितुत्वमतो न तादृज्नामनिवहो
ऽटाशब्दो इन्द्रः अतएव समस्वमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा
पक्ष मित्यो भेदस्तत्रैव इन्द्रस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे इन्द्र इति
॥ अग्निः प्राह । अतएव गीदगुर्भसमुच्चयार्थकं च शब्दमन्त-

भाष्य धवस खदिरस्रोत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थञ्चकारहयं पीततत्पटयोस्तादात्म्यामित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वतत्पटत्वायोः पदार्थतावच्छेदकयोरस्यैव भेदः सुवर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुवर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरैव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव द्वाणुकारश्चकसंयोगनाशिभ्यः कार्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतामप्यन्तये सुवर्थकत्वस्य कार्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्वा नाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम् । अतएव च श्याला स्युभ्रातरः पद्भ्याः स्वामिनो देवदेवरो इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्रातरो देवदेवरोभयपटवाच्या इत्यर्थः सुभृत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते । यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटादित्यादिकः प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वाभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुवर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिसूक्ष्ममीच्छते तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति वर्दान्त । विद्यते विन्दति विनन्तीनामनिट् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो ज विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ताव्यर्थकतादृशधातुत्वेनैव । 'मृगपाण्डुरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि • हस्तिहरिणावित्यप्रयोगात् समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसङ्गाविक्रमो व्युत्पत्तिसिद्धस्तेन हरिणावित्यत्र लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिणपटाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डुरयोर्वोधः इरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हस्तिदाभ्यां विश्वचन्द्रयोरवगतिः अन्यथा हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः इरो च हरयश्चेति विग्रहस्यै यत्र हरय इत्यादितः समसज्ञानवदा-

धीनामवान्तरसंख्यागमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षणस्य
 लुप्तस्य ह्यर्थादिपदस्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव ह्यर्थादिपदं तथा-
 विधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरि-
 पदं विष्णुद्वयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा
 न च विग्रहस्थसुबर्थस्य हित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमा-
 न्तथाविधहित्वत्रित्वान्तर्भावेण इन्द्रस्यैवासाधुत्वादुक्तक्रमेणैक-
 शेषा न युक्तः शलाकापरि हस्यश्वमित्वादी व्यभिचारिणोक्त-
 नियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे च एकत्वा-
 नीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्च
 हंसौ च इत्यर्थे हंसहस्यावित्यप्रयोगात् तत्रापि पुंसा स्त्रियाः
 सारूप्ये इत्यनुशिष्टे हंसोपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव
 हंसोपदमनुसन्धाय स्त्रीपुंसयोर्बोधः तन्नोपमजानतस्तु हंसपदे
 स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तौलं-
 षाया वा ग्रहादेव । यत्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसौत्वेन
 शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुबर्थस्तु पुंस्त्वं हंस एवान्वेति न तु
 हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तत्र, तथा सति स्त्रीहंसत्वहंस-
 त्वयाः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथो भेदविरहेण इन्द्राप्रसक्तावेक-
 शेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्ददावित्यपि इन्द्रप्रसङ्गात्
 हंसौ च हंसाभेति विग्रहेऽपि हंसौ इत्यतो हंसद्वयहंस-
 त्वयथीः प्रागुक्तरीत्यावगमः दुन्दुभौ च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे
 दुन्दुभौ सुन्दरावित्यत्राक्षभेयोर्बोधनस्थले पुलिङ्गस्यैव दुन्दुभि-
 शब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा
 व युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयौवन-
 यताबोधः वरटाहंसौ लक्षणासारसात्रित्वादी तु स्त्रीपुंसयोर्ह-
 षेऽपि पदसारूप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्चनप्रकरणे ब्राह्मणा-
 धानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे प्रागुक्त-

दिशा ब्राह्मणभार्यापत्नोरवगमः । एकस्यैका चेत्यत्र एका
 द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ उभे चोभौ चेत्यत्र उभे त्रयश्च तिस्रश्च
 इत्यत्र च विग्रहे त्रय इत्यादिकशेष इत्यत एव । ग्राम्यानि-
 शफेष्वनरूपेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण इन्द्रस्यले
 तु पुंस एव लुक् तेन मेथश्च मिषाश्चेत्यर्थे मेथ इत्यत्रापि
 लुप्तं बहुमेषाणां लक्षकं मिषपदं प्रतिसन्दधत एव बहुमेषा-
 षामनेकमेघीणाञ्चावगमः । एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे
 महिष्य इत्यत्रापि महिषपदं बहुनां महिषाणां मृगाश्च
 मृग्यश्चेत्यर्थे मृगा इत्यत्र तु मृगादेरग्राम्यत्वात् पुंसो लुक्
 परन्तु स्त्रियाः यथा गर्हभाश्च गर्हभ्यश्चेत्यर्थे गर्हभा इत्यत्रापि
 स्त्राणामेकशफत्वात् वर्कराश्च वर्कर्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्य-
 त्रापि तरुणार्थकत्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र
 पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वस-
 पदं दुहितृपदश्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्य-
 योश्चावगमः । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रीश्च ज्येष्ठे मासि न कारयेदि-
 त्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तेनीयः । स च मैत्रश्चेति विग्रहे
 त्यदादिना तदन्यस्य इन्द्रे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादि-
 पदमनुसन्दधत एव मैत्राद्यवगमः स च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण
 किं पदान्यत्यदादिद्वयगर्भइन्द्रे तु पूर्वस्यैवं लुक् तस्यैव वा
 त्यदादेर्लुकि युवामित्यत्र त्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुषदर्थयो
 बोधः स च सचेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि
 तदादिः स्रोत्तरापठित एव तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विद्यति
 निर्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन इन्द्रः परन्तु तदाद्यव्यये
 यथा तत्तन्नामसभूतभौतय इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामे
 वाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुगोषित्वा
 कल्पनायाः कश्च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किंमा तादृशइन्द्रे ।

तदन्वयैव त्यदादेर्लुकि कावित्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य
 पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लस्य मातृपदस्य स्मरणात्
 मातृवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षण्या
 मातृपितृवगतिरिति प्राञ्चः । कीमारास्तु मात्रा पितृहन्त्रे
 मातापितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैत्रस्य
 पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्यवन्तादिपदवत् मातृत्वपितृ-
 त्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
 पदं प्रकृत्यन्तरम् एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थं श्वशुरी इत्यत्र श्वशुर-
 पदमपि श्वश्रा श्वशुरस्य हन्त्रे श्वश्रूश्चशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः ।
 हन्त्रं विभजते ।

हौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारैतरैतौ ।

एकान्यवचनाकाङ्क्षाहीनीपादान्तय तौ ॥

अस्य हन्त्रस्य हौ भेदो समाहार इतरैतरश्च शास्त्रभिद्धौ
 त्रैकवचनान्यसुवाकाङ्क्षाहिहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्ष-
 ैतरैतरः पाणिपादं हस्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां
 ह्र नामप्यवगतावेकचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवच-
 नादेः पदिस्कन्दिखिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः
 खदिरिति विग्रहश्च मध्यपदलोपी कर्मधारयो यथा अव्यास्यति-
 यासेरिति भणियन्त्यादौ ।

उपपदंसमांसं लक्षयति ।

यदुत्तरपदं नामानुत्तरं यदबोधकम् ।*

धातुञ्जसुपपदसमासः स तदलकः ॥

धातुञ्जसां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत्
 हिमार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्यपदकः समासः
 उपपदसंज्ञकः कुञ्जकारः चीरपायीत्यादिके तूपपदसमासे धातु-
 ज्ञां निष्पन्नं कर्त्रीव्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सत्

कार्त्वादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु ततपुरुषे निभादि-
पदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुकृद्गां निष्पन्नमिति
तद्व्युदासः ।

विभजते ।

कारकेकोपपदकः षड्विधोऽयमिति धमः ।

कर्मकर्त्वायुपपदमेदाहड्विधस्तसौ ॥

कारकेषु औत्तानशयः पूर्वसर इत्यादःवृत्तानादिः कर्त्ताकुम्भ-
कारः सौवीरपायीत्यादौ कर्म कच्छपः पार्श्वशय इत्यादौ कर-
णम् उखाश्रत् वहभ्रट् इत्यादावपादानं स्वशयः कुरुचरः
इत्यादावधिकरणमुपपदं सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते
च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यभाव-
नेकविध एव न तु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विध एव
न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूर्यम्पश्याप्यक्त-
समासः परन्त्वव्ययपदस्यैव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोधने
व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धिताक्तं नाम लक्षयति ।

यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं मयदर्थकम् ।

यद्दयं पत् क्रमं तव तद्धिताक्तं निगद्यते ॥

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनाम्नत्वं वा प्रत्येकं
बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ द्वाब्दिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्धिताक्ते
नान्नि तथापि यादृशं नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं
मद्यादृशार्थस्वरन्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं तदद्वय-
मपि तादृशार्थे तद्धिताक्तं नामित्यर्थः पञ्चतितरामित्यादिकन्तु
नामैव न प्रागेव तु तद्धिताक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्द-
स्तद्धितं यञ्चेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमाद्वा-
ब्राह्मणौत्यादेर्नासंयद् इति ब्रह्मि ।

कृदन्तं नाम लक्ष्यति ।

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृतं कृदादृशं भवेत् ।

तद्वातूचरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वातूचरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्धि धात्वर्थान्वितस्य स्वार्थकर्तादिः कर्मत्वादापन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृशानुपूर्वीकत्वेन निश्चयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थं स्वार्थामिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तद्व्यादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रूढयोगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं मथ्यति शब्द-
संस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारसिद्धयर्थं भाषया नाम भिद्यते ॥

स्त्रीलिङ्गं पुलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादित्वाचकत्वं तटः तटो तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्गत्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोऽपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादि-सद्भावः तटोत्यादौ स्त्रीत्वेन ऊँवादि प्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति दुन्दुभी सुवर्ण इत्यादौ तु शब्द-संस्कारस्यैव फलमयविशेषस्य लाभो न द्वयं दुन्दुभिरिदं सुवर्ण-मित्यादितोऽत्र स्यादौतिरक्तिकापरिमितस्वर्णादेश्चावगमः । यत्र च सम्प्रदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तो नास्ति संस्कारस्य

विशेषस्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेष-
 षण्पदानां विशेषपदलिङ्गप्राप्तित्वस्य विना बाधकं नियमात् ।
 यस्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि
 तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैधा-
 कारण्येन तन्न युक्तं, तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्मान्तरेण
 स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृशपदार्थान्तरे प्रमाणाभावात्
 न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनेव स्वार्थस्य
 योऽद्यादिमत्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि
 प्राप्नुयाहायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि लुप्तालुप्ताभ्यां
 सुबभ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि
 पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि मुञ्चोत इत्यादौ कर्मत्वा-
 देरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात् स्यादेवेति चेत्
 संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचये रोचयेस्तदपि प्रत्ययानां
 तत्तदर्थव्यञ्जकतामात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानाम-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादिवाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्यया-
 नामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकता-
 मात्रस्य सुवचत्वात् अस्तु वा न प्राणिप्राप्नुयाहायमित्यादौ
 प्राण्यादिमात्रबोधवास्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसक-
 प्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः ।

फणिभाष्याद्युक्तं नान्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति ।

एकैकेन तथा हाभ्यां च नैस्त्रिभिरेव च ।

साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तान्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्ष-
 त्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन
 वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नान्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं
 विशत्यादिकं सार्थकभावकदन्तं भूयमानभवितव्यादिकं क्रिया-

विशेषणार्थकं सहाहारद्विगुहन्दावन्योन्यपरस्पररादिकञ्च सुपामिव-
वचनमात्रेण साकाङ्क्षं भवितव्यानां भवन्ति हाराणीत्यादौ च
भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्यानामित्यर्थः । उपपदं द्विपदं
पुष्पवन्तपदं स्वर्वेद्येऽश्विनपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामि
गोपदञ्च द्विवचनमात्रेण प्राणप्रभृतिकं त्रिचतुरादिकपदं कति-
पदञ्च बहुवचनेनैव उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव घट-
पटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः । यथा चैतत्तथाये प्रतिपाद-
यिष्यामः ।

नामधातुभेदात् प्रकृतेर्हैविभ्यमुक्तं तत्र सामान्यतो विशेष-
तश्च नाम निरुच्चावभरसङ्गत्या धातुं निरूपयति ।

यो यत्स्वार्थस्त्रोत्तरस्थलजर्थे बोधनचनः ।

स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः ॥

यः शब्दः स्त्रोत्तरलजः शब्दोऽर्थे स्त्रोपस्थाप्यस्य यादृशार्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते । पच-
पिपक्षादयो हि शब्दाः पक्तृपिपक्षित्वादिनामनिविष्टाः स्त्रोत्तर-
लजर्थे कर्त्तादौ स्त्रोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादीनामन्वयधियं
प्रति प्रभवो नत्वन्त्ये घटाद्याः । स चार्थं मूलधातुः सोऽत्रः
प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविधः ।

सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मतेन धातुं लक्षयति ।

•यः सुबर्थे निजायस्य स्वान्ते कञ्चित्कृत्विना ।

यादृशस्यान्वयादितिः स वा धातुशदर्थकः ॥

यः शब्दः स्वान्ते कञ्चित्कृत्विना सुबर्थे यादृशस्य निजाय-
स्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः पाकं कुरु
सम्पदं पश्येत्यादौ हि पचादिको धातुः स्त्रोत्तरस्य भावकृतः
प्रतिस्वधानदशायामेव सुबर्थे कर्मत्वादी स्वार्थस्य पचनादेरन्वय-
बोधमाधत्ते न त्वन्त्येया स्वरूपस्य घञाद्यशब्दत्वेन तत्र धात्वर्थ-
स्यान्वयायोगादिति पाञ्चः ।

धातोर्विधात्रयं सञ्चयति ।

सुबधातुगणोऽसौ सौत्रः सूत्रैकदर्शितः ।

योगलभ्यार्थको धातुः प्रत्ययान्तः प्रकौर्तितः ॥

गणोक्तो गणपठितः पञ्चभूप्रभृतिः सौत्रः सूत्रमात्रोपासः
स्कन्भुजप्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थस्य बोधकः
पाचिपिपञ्चादिः तितित्तादिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भाविण
यैमिक एव हिन्दोलान्दोलान्दोलैकीकस्यापि सत्वाच्चतुर्विध एव
धातुरिति बोधदेवः । सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यपर-
मतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये ।

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदपि
निर्वक्ति ।

यो यत्पदार्थकर्तृत्वे यादृक् स्वार्थस्य बोधकः ।

स तत्पदी भवेद्धातुलादृशः स्वार्थबोधने ॥

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृ-
त्वेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी गमभूप्रभृतयः
स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेषु ख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थ एव कर्तृ-
त्वेऽन्वयं प्रति प्रभवः सत्यपि योग्यतादिग्रहे चैत्रो गच्छति भवति
इत्यादित इव गच्छते भवते प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेः
सङ्गच्छते भवते इत्यादितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्तृत्ववगमात्तादृशार्थे
आत्मनेपदिन एव ते यजति करोतीत्यादित इव यजते कुरुते
इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृत्वस्यावगते यागाद्यर्थे यजिष्ठादि-
रुभयपदी । तदुक्तमभियुक्तैः पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरित्जित्
स्यन्तधातवः । सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत् पदिनो मताः ॥
कञ्ज्यङ्गन्ताङानुबन्धा रुचाद्यासात्मनेपदे । परे परस्मैपदिनो
नित्यं कर्त्तरि धातवः ॥ स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा यज-
पचाद्याः जितो आनुबन्धाः कञ्सुजादयो स्यन्ताश्च भाविप्रभृतयः

कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः सनन्तास्तु स्वप्रकृति-
पदभाजस्तेन बुभ्रूषते विवर्द्धिषति इत्यादिको न प्रयोगः ।
ऋदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरात्मनेपदित्वमेव अत
उक्तं प्रायश्च इति क्यङन्ता ङसायाद्याः यङन्ता बोभूयाद्याः
ङानुबन्धाः श्रीङाद्याः रुचादिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव
साकाङ्क्षाः परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः ।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधा
दर्शयति ।

विभक्तिश्चैव धात्वंशसहितः कृदिति क्रमान् ।

चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः कादिभिः पञ्चधायवा ॥

धात्वंशः सन् क्यचादिः । वत्सकोऽश्वक इत्यादौ दया-
कुत्साद्यर्थकस्य कादेः अजा ब्राह्मणी श्वश्रुरित्यादौ स्त्रीत्वा-
द्यर्थकटावादेश्च तद्वितत्वोपगमे चतुर्विध एव प्रत्ययस्तदनुपगमे
तु पञ्चविध एव अतएवाश्वकभार्य इत्यादौ पुंवद्भावस्तद्वित-
क्तोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवमौपगव इत्यादाविव पटौ-
त्यादौ नीत्वादिरिति कालापाः ।

प्रत्ययेषु विभक्तिं लक्षयति विभजते च ।

संख्युत्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः ।

ऋषिः किभक्तिर्विधा प्रोक्ता सुप्तिकौ ध्रुजि भेदतः ॥

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा
विभक्तिः सुप्तिङ इति भेदतो द्विविधा एकत्वत्वाद्यवच्छिन्न-
शक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः प्रत्ययश्च तृजादिर्न संख्याशक्त
इति तयोर्ध्रुदासः ।

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे
प्रमाणं तद्धान्यथा निर्वर्ति ॥

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने ।

समर्थः सोऽयवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते ॥

यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः स वा विभक्तिरित्युच्यते घटमित्यादौ सुपा कर्मत्वं घटीयमित्यादिरिव पचतीत्यादौ तिङापि कृतिः पाकीयित्यादि-
रुद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते न तु प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशक्तिन्येव शब्दे सामर्थ्यात् न हि दाक्षिरित्यादिनोऽपत्यं दक्षस्येत्यादि-
रुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि किन्तु दक्षापत्यत्वाद्यव-
च्छिन्ने धर्मिण्येव सुवर्थकत्वादेः अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्रस्य चेत्यादादिव दाक्षिञ्चैत्रस्य चेत्यादावप्यपत्यादिधर्मिकस्य दक्ष-
चैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दूर्वारतापत्तेः प्रथमाप्य-
भेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव न चेदेवं नीलो घट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य पूर्वमप्रतीतौ महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्वकत्वहान्यापत्तिरती न तस्यामव्याप्तिः ।

विभक्तयोः सुपं लक्षयति विभजते च ।

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्यान्वयधीहितवः सुपः ।

प्रथमादिप्रभेदेन ताश्च सप्तविधा मताः ॥

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप उच्यन्ते ताः प्रथमाद्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः तिङस्तु स्वार्थ-
भावनान्वयिन्येव स्वार्थसंख्यामवबोधयन्ति न तु स्वप्रकृत्यर्थ इति तासां व्युदासः ।

सुपसु प्रथमां लक्षयति ।

तादात्म्यमिदं स्वार्थे या प्रकृत्यर्थस्य बोधनेऽ

न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्तते ॥

या विभक्तिस्तादात्म्यमिदं स्वार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न

स्वरूपयोग्या सा प्रथमा द्वितीयादयः स्वार्थे कर्मत्वाद्दौ प्रकृत्यर्थ-
स्वान्वयबोधं प्रति समर्थाः प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था
तादृशि तादात्म्ये तथा न्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा
प्रथमाया द्विवचनम् औ द्वितीयाया पुनः श्रौट इति न तत्रा-
व्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ।

यदि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्य-
त्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटक-
कृत्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रामाणिकः यदि वा धृतिः
स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्व-
बोधिका तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवो वा स्यादतोऽन्यथा
निर्वक्ति ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य तिर्य्यस्यान्वयं प्रति ।

यदन्तनामोप्यत्वं तन्त्रं सुत साधवा तथा ॥

धात्वर्थावच्छिन्नतिर्य्यस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोप-
स्थाप्यत्वं तन्त्रं तादृशी सुप् वा प्रथमा यजेतेत्यादौ तिर्य्य-
स्योपसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु
केवलस्य अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः
चैत्रैचौ स्त इत्यादौ च इन्हेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योप-
स्थापनाच्च व्यभिचारः ।

द्वितीयादिभिन्निभक्तिषट्कं संचेपार्थमेकग्रन्थे निर्वक्ति ।

धातुमेदानुपादाय तदर्थे कर्मतादिकान् ।

बोधयन्त्यो द्वितीयाया निर्वक्तव्या विभक्तयः ।

धातुमेदाः पचाद्याः तथा च तिबन्तपचधातूपस्थाप्यपाक-
धर्मिककर्मत्वानुभवांनुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयाया लक्षणं
चौरस्य हिमस्तीत्यत्र तिबन्तधात्वर्थे कर्मतादिप्रतिपादिकापि
पष्टी न पाके तच्छुलस्य पाचका इत्यादौ पाके तादृश्यपि न

तिवन्तपच्यर्थे ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः पाकादौ कर्मत्वाद्य-
ननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वान्नाभ्याप्तिः काष्ठे न
पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका न तु कर्मत्वस्य षष्ठी
स्त इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं. न
क्षतिकरम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधिरसाङ्कर्यात् प्रकृत्यर्थसुख्य-
विशेष्यकान्वयबोधानर्जकत्वे सतीति वा वक्तव्यम् । अधिक-
मभिहितं प्राक् पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप्सजा-
तीयत्वं तृतीयात्वं शताय परिक्रोणातीत्यादौ धात्वर्थे करणत्व-
बोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न पच्यर्थे तथा परिक्रीकरणतायामिव
तद्विधानात् काष्ठात् पचनमित्यादौ तु पञ्चमौ न करणत्वस्य
बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां तदनु-
शासनात् । ददात्यर्थधर्मिकं सम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं
चतुर्थीत्वं दास्या मालां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानु-
भाविकापि तृतीया न ददात्यर्थे दानधातुर्थीग एव सम्प्रदान-
तायां दानोऽनाचार इत्यनेन तृतीयानुशासनात् । रीतिरुक्तैव ।
सम्प्रदानत्वशक्ता सुचतुर्थीति तु न युक्तं सम्प्रदानत्वाद्य-
पेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः शक्तिमत्त्वादनुशिष्टेर्मत्-
सरादिपद इव निरूढलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः पतधात्वर्थ-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं
पञ्चमोत्वं तले पतस्तरुं त्युजतीत्यादौ वस्तुगत्यपत्यर्थे विभा-
गस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्या एव
पत्यर्थतावच्छेदकत्वात् नरकं पतित इत्यादौ भोगवच्छिन्नस्य
दुरितस्य पत्यर्थत्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते
परन्त्वाधेयत्वं तिवन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधास्वरूपयो-
म्यत्वे सति प्रथमान्वयं सुप्तं षष्ठीत्वं धनं कारण विप्राय
पात्रात् काश्या ददात्यसावित्यत्र द्वितीयादिददात्यर्थे स्वार्था-

अथ बोधकतया तत्स्वरूपयोग्य एव प्रथमा तु तदयोग्यापि प्रथमेव धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिष्ठन्तस्य दाधातोरर्थे येनासम्भवः हि नस्त्यर्थहिंसाधर्मिकस्वार्थकर्मत्वानुभावकसुप्तजातीयत्वं वा 'चौर' ज्वरयतीत्यादौ हिंसायां कर्मत्वबोधिकापि द्वितीया न हि नस्त्युपस्थाप्यायां दण्डेन हि नस्त्यौत्यादौ तादृश्यामपि हिंसायां कारणत्वादेर्बोधकस्त्वतोयादिर्न तु कर्मत्वस्य । सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता सुप् षष्ठो ग्रामं गच्छति पटं ददातीत्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकौभूते सयोगस्त्वत्वादौ द्वितीयया धेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि वदन्ति । पचधात्वर्थताच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलसुप्तजातीयत्वं सप्तमीत्वं शाकसुपयोः पाचक इत्यादौ द्विवचनस्य लक्ष्यत्वादि पूर्ववत् अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप् सप्तमी ग्राममध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं बोधयन्त्यपि द्वितीयादिर्न तत्र शक्ता ग्रामाय गच्छतीत्यादौ कर्मत्वादिष्वेव चतुर्थ्यादिः । रैत्रधर्मिकस्वार्थाधिकरणत्वान्यय ग्राहकसुप्तमानानुपूर्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति । स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् एवमसाद्रितिकान्यतमत्वादिना द्वितीयात्वादिकं निर्वाच्यमित्यप्याहु रिति कृतं विस्तरैः ।

क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते ।

कारकार्येतरार्था च सुप् विधा च विभज्यते ।

* धात्वर्थे प्रकारी यः सुवर्थः सोऽत्र कारकम् ॥

इत्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागः तत्र यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारौभूय भासक्रेयः सुवर्थः स तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् । इत्यात् पतति व्याज्रात् विभेति इत्यादौ ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ दाक्षेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थास्यां

पचति-शक्ती भासत इत्यादौ ग्रामं गच्छति घटं पचतीत्यादौ
 घटत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतंप्रवृत्तिधात्वर्थे पत-
 नादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितो विभागादिः प्रकारीभूय भासते इति
 तत्तद्वातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमंतो-
 धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते
 यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुवर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः
 स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते तेन वृत्त्यात् पतती-
 त्यादौ वृत्तादिरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकव्यव-
 हारः । स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोऽपि स्तोत्रा-
 दिर्न कारकं सुपानुपस्थापनात् द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गत्व-
 वदानुशासनिक्येव स्तोत्रपाचक इत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरि-
 काण इत्यादिवद्विशेषविधेरेव षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे
 प्रकारोभूय भासते तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धो
 न कारकं न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः ।
 अतएव क्रियाप्रकारोभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृ-
 कर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इत्यत इति शाब्दिकाः स्मरन्ति ।
 शेषः कारकादवशिष्टः सम्बन्धः कारकादन्य इत्यपि पठन्ति ।
 रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ च परिष्कार्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धो
 वस्त्रादावेव षष्ठ्यानुभाव्यते तण्डुलस्य पाचकः मैत्रस्य भोक्तव्य
 मित्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वोदिकं कारकमेव धात्वर्थे पचनादौ
 ह्ययोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठ्यानुशिष्टेः गुरुविप्रतपस्त्रिदुर्गतानां
 प्रति कुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः पञ्चस्यानुकरोत्येष कुमारीमुख-
 मण्डलः सा लक्ष्मीरुवकुरुते यया परेषामित्यादावपि मातुः
 स्मरन्ति चौरस्य चिनस्ति जलस्योपस्त्रुवते इत्यादाविवशिक्रिया-
 विशेषयोगे कारकावैव षष्ठी प्रयोगदृष्ट्या प्रकृत्यर्थः प्रकृत्यर्थः
 कर्मस्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठीविधे कर्तव्यत्वात् न हि गुरुव

प्रतिक्ररोतीत्यादित इवोक्तवाक्येभ्यो गुर्वादिर्मकत्व' प्रति-
कारादिक्रियायां नावगम्यते । अतएव सामान्यवत्त्वे सति
वाङ्मन्तरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनासत्वेऽपि सति सप्तम्यः
सामानाधिकरण्यमर्थश्चिन्तामणौ चिन्तितः । दण्डेन घटः
भूतले पट इत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं
धात्वर्थानन्वितत्वात् अतएव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपट
इत्यादिर्न समासः कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना
तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् मम प्रतिभाति रोषिके स्फुरतीत्यादौ
प्रतिभानादिक्रियायामस्मदादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम्
अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनौयम् ।

कारकं विभजते ।

अपादानसम्पादनकरणाधारकसंगाम् ।

कर्तुंय मेदतः षोडा कारकं परिकीर्तितम् ॥

अपादानादानां भेदे वैधर्म्यमपादानत्वादि तत्प्रयुक्तः कार-
कस्य षड्विधत्वव्यवहारः ।

तत्रापादानत्वं लक्षयति ।

क्रियाधर्मिणि सः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया ।

अनुभावः कारकत्वात्पादानत्वसंज्ञकम् ॥

क्रिया धर्म्यः तत्र च यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रह-
वाक्यस्य पञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावंयितुं शक्यः स तद्वातूप-
स्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते । वृक्षात् पतित इत्यतो
वृक्षाधिकविभागानुकूल पतनकर्त्तव्यत्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्य-
पतने पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकार-
इति ष एव तत्रापादानत्वम् । न च वृक्षादिव स्मत्तात् पति-
तस्यैव इत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्च-
म्यर्थ इति तदप्यपादानत्वं स्यात् इष्टत्वात् वस्तुतः परसम-

वेतत्वं च पञ्चम्यर्थं तथा कृति इत्याद्यसमवेतस्य पतनस्य
 प्रसिद्धा इत्यात् पतति श्वग इत्यादेरयोग्यतापत्तेः परन्तु
 स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य
 सामानाधिकरण्यानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्यस्य
 व्युत्पन्नत्वात् तादृशप्रयोगः चैत्रावधिकत्वविशिष्टविभागाभि-
 करणनिष्ठं यत् चैत्रविभागानुकूलं पतनं तस्य चैत्रे वाधात्
 स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुत्-
 पश्यामः । प्रासीदमारुह्य प्रेक्षक इत्याद्यर्थे तु प्रासादात्
 प्रेक्षक इत्यादिवाक्यं न विग्रहस्तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादि-
 शब्दानामसमासत्वादतस्तद्विविष्टपञ्चम्यर्थे चारोहणान्त-
 र्यादौ नातिप्रसङ्गः अपादानशब्दस्तु तत्तत्कर्मानधिकरणत्वे
 सति तत्तत्कर्मजन्यविभागाश्रये शक्त इति न तत्र तद्व्यवहारः ।
 तरुकर्मकस्यामः एव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्मवद-
 पादानं तरुर्भवत्येव धात्वर्थतानवच्छेदकोभूतएव विभागे
 पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्वजतोत्यादिको न प्रयोगः त्यजेर्वि-
 भागावच्छिन्नक्रियावाचित्वात् वृक्षादपैतोत्यादावपि लक्षणया
 पतनमेव धात्वर्थः विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे वृक्षं
 त्यजति जहातीत्यादिवत् वृक्षमपैतीत्यपि प्रमाणमेव पतित्तु न
 विभागावच्छिन्नं स्पन्दमभिधत्ते किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं
 गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्येवच्छिन्नं वा वृक्षांशतोत्यादिवच्च
 वृक्षात् स्पन्दते इत्यपि प्रयोगो भवत्येव चलिस्त्वयोर्द्वयोरेष-
 कर्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्योविशिष्टत्वात् । यस्तु तरुः स्वज-
 तीत्यत्र विभानो धात्वर्थः क्रियाजन्यविभागात्वेनापादानत्वमित्य-
 धात्वर्थस्यावच्छेदकोभूतफलत्वेन कर्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्मत्व-
 योर्विभक्तिप्रसङ्गी कर्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका विनीयेन पत-
 न्ति न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी तथैव चाकाङ्क्षान्त-

प्रापदानस्य दानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तुं चोभयसम्प्राप्तौ
 प्ररमेव अवर्तते इत्यनुप्रासनादिति तच्चिन्त्यं । वृक्षादिभजते
 खग इत्यत्रावधित्वमवधिता निरूपकत्वं वा धात्वर्थेऽन्वितं
 पञ्चम्या प्रतिपाद्यते तेन वृक्षनिष्ठावधिताकविभागवान् खग
 इत्याकारकस्तत्र बोधः स्वप्रतियोगिक संयोगस्येव स्वावधिक-
 विभागस्यापि स्वस्मिन्नसत्त्वादेव स्वस्मादिभजते इत्यादिको न
 प्रयोग इत्युक्तप्रायम् अवधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः पदार्था-
 न्तरं वा इत्यन्यदेतत् । व्याघ्रात् विभेति त्रस्यंतौत्यादौ हेतुत्वं
 जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्य-
 वसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तन एव वान्वितं तथाच
 व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुक-
 त्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तनवानिति वा तत्र बोधः । पापा-
 च्चिवर्तते अधर्माद्विरमंतौत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः तत्र प्रक-
 ल्ययस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थेऽन्यत्वेनान्वयः
 तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः तत्र
 विषयत्वं पञ्चम्यर्थः तथाच पापगोचरनिवृत्तिमानित्यर्थ इत्यन्ये ।
 रणात् पराजयते इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु
 द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः
 कृत्यसाध्यत्वधोप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु
 विशेष्यत्वं तच्च धात्वर्थेकदेशे बुद्धावन्वितं तेन रणधर्मिक स्वक-
 ल्यसाध्यत्वधोप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि
 वदन्ति । शत्रुं पराजयते इत्यादौ स्वभिभवेहेतुव्यापारः
 पराजेरर्थ इति धस्त्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः
 कर्मत्वमेव । पापात् जुगुप्सते इत्यत्र गर्हापूर्वकनिवृत्ति-
 गुणधर्तात्वरूपः सुप्तो विषयित्वं तच्च गर्हानिष्टयोः क्रमेणान्वयि
 तत्वात् ।

बोधः । वल्मीकायात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येत्यत्र
 भातीरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधिकरणत्वमाधेयत्वं
 वा प्रत्याख्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुव इति सूत्रेणाधिकरणस्यैवा-
 पादानत्वोद्देशात् । एवञ्च वल्मीकाग्रवृत्तिप्रथमप्रकाशन-
 वदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः । वल्मीकः
 सातपो मेघः आखण्डलः शक्रः । वल्मीकाग्रे प्राविर्भवति
 इत्यादौ च प्रकाशपर्यवसितोऽप्याविर्भावो न प्रपूर्वस्य भवतेरर्थं
 इति तदाधिकरणतायां सप्तम्येव प्रमाणम् । धर्मादुत्पद्यते
 सुखं दण्डात् जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसमय-
 ध्वंसानधिकरणनप्रयसम्बन्धरूपस्तत्तत्प्रथमवृत्तिध्वंसप्रतियो-
 गिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्प्रथमसम्बन्धरूप एव वा उत्पादः
 प्रत्याख्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्मजन्यो यः स्वाधि-
 करणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् मुखम् इत्या-
 कारस्तत्र बोधः ।

वार्त्तिककृतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगिता-
 रूपमेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङर्थस्य वर्त्तमानादि-
 कालस्यावच्छेद्यता सम्बन्धे नान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिको
 न प्रयोगः । किन्तु उत्पत्स्यत इत्यादिस्तत्र भविष्यत्कालाव-
 च्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालाव-
 च्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादावपि
 प्रतियोगित्वपर्यवसितायां प्रीप्ती लडादिना वर्त्तमानादि-
 कालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते न तु वर्त्तमानत्वादिकं नाशप्रति-
 योगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भाविनाशं प्राप्नोति नष्टो नाशं
 प्राप्स्यतीत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । वर्त्तमानं भ्राषि-
 काङ्क्षति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विच्छे-
 च कालान् नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति नृप्ति

‘योगित्वं स्वार्थं न वर्त्तमानादिकालेनावच्छिन्नं तिङ्ठा बोध्यते
 तेन भावि नश्यति नष्टो नञ्चतौत्यादिको न प्रयोगः सम्प्रत्यादि-
 क्कालावच्छेदस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्यादावसत्त्वात् । यत्तु
 नश्यति नञ्चति ननाशित्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना
 भाविन्यतोता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङ्गर्थः तथाच
 वर्त्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ
 भाव्युत्पत्तिकस्य न नष्टादौ अतो भावी नश्यतीत्यादिको न
 प्रयोग इति दोषितिक्रदुक्तं तन्न युक्तं कथितक्रमेणैव साम-
 ञ्जस्ये लडादेरुत्पत्तावपि ह्रस्वन्तरकल्पने गौरवात् अतएव
 ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्वापरकालावच्छेदव्यव-
 प्रवादोऽपि पञ्चधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते । नचैवं
 प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्माद्यजन्यत्वात् धर्मादुत्पद्यते
 सुखमित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपा-
 यामप्युत्पत्तौ धर्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य
 मतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्य धर्माद्यजन्यत्वेऽपि
 तदज्ञानत्वोपगमेन पञ्चमाममथने प्रागभावप्रतियोगित्व-
 रूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादिति प्राहुः कूपादन्धं
 वारयति विषाह्वलं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्मिक-
 निवृत्त्यनुकूलव्यापारो वारणं तन्निवृत्तिनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपा-
 दिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याख्यते कियस
 च पतनभोजनादिर्विशेषतो ग्राह्यां तथा चान्धनिष्ठायाः
 पतनधर्मिककूपप्रकारकनिवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्मिक
 विषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूलव्यापारवानित्याकारकसूत्र बोधः
 तथापि निवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधोद्वारा कूपे मा पत
 विषं मा भुञ्जे इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव । यत्तु
 पतनादिनिवृत्तिकूलव्यापारो वारुणं तदेकदेशे च पतनादा-

वन्धादेराधेयत्वेन कूपदेः कर्मत्वेनान्वयादन्वनिष्ठस्य कूप-
 कर्मरूपतनस्य प्रतिकूलव्यापारवानित्यादिरूपः कूपदेः
 वारयतीत्यादितो बोध इति तत्तुच्छं तादृशपतनस्याप्रसिद्ध-
 स्थले तथाविधवाक्यस्वायोग्यतापत्तेः परस्त्रेभ्यः पाणिं निवा-
 रयतीत्यत्रानयनधर्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारो निवारणं तद-
 न्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्त्रादेश प्रका-
 रत्वेनान्वयः तादृशव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव । स्वाङ्गाहाणं
 वारयतीत्यत्र च यद्यपि बाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरो-
 धिव्यापारो नाथः तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धे तथापि बाण-
 संयोगाभावनिष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितयाः प्रयोजकव्यापारः
 तथाच संयोगाभावनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारणं
 तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्तलभ्यस्य बाणाप्रतियोगिक-
 त्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्ति-
 स्यान्वयः कार्यभावं इव तन्निष्ठे अधिकारणविशेषवृत्तित्वेऽपि
 प्रतिशब्दकस्य प्रयोजकत्वात् अतएव मणिः काष्ठे दाहा-
 भावस्य प्रयोजकः नतु पाथमोत्यादिकः मार्वात्कौकिकव्यव-
 हार इति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयो-
 जकत्वं बाणापमरणादिव्यापारस्य नासिद्धम् । दण्डात्
 घट इत्यादी पञ्चम्यर्थेऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं धात्व-
 र्थानन्वयित्वात् अतएव दण्डघट इत्यादिकस्तत्र न प्रयोग
 इत्यप्रायम् ।

सम्प्रदानत्वं लक्षयति ।

गत्यादिभिन्ने धालर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्यपि ।

यः स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम् ।

गत्यादिभिन्ने यद्वातूस्थाय्ये यादृशार्थे विग्रहस्य
 चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्वातपस्थाय्यताद-

शक्तियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनस्ते-
 खादौ ददातेः स्वत्वजनकस्यागोऽर्थं स्तन्निविष्टे च स्वत्वे
 ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते
 इति । तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मण-
 निरूपितं वा यद्जनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकस्याग इत्येवं तत्र
 प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकौभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादे-
 र्दानकर्मत्वात् । नचैवं पशुकामनया यागकरणदशायां
 वैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगार्पित्वाद्दृशयागस्य
 वैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं
 सत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे सत्वध्वसेऽपि
 हेतुयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वं-
 पस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । ग्रामाय
 इत्यादौ विग्रहस्यचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न
 यादिभिन्ने वृत्ताय सचक्र इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या
 बोधनीयोऽपि सम्बर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्येति
 न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्य-
 स्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्र-
 दानमित्यादिको न प्रयोगः ।

न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः सप्त विज्ञागमा
 धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रति
 ग्रह एव स्यादिति मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपाद-
 नादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्म-
 णस्य नतु ममेत्यादिसकजनो न प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणत्वात्
 दानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च । अतएव विदेशस्य
 पात्रस्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्यले
 पददायत्वेन तदनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते, अन्यथा

तैरिव उदासीनैरपि दानस्यारण्यकुशादेरिषोपदाने यद्ये-
 ष्टनियोगे च प्रत्यवायी न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्व-
 सिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न स्वत्वात्प्राप्त्युप-
 फलमित्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषः प्रति-
 हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् यन्म-
 नाध्यापनप्रतिग्रहैर्हि जो धनमर्जयेदित्यादि श्रुत्याः प्राप्तुक्त-
 स्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनक-
 व्यापारस्यैवाज्जन्मपदार्थत्वात् । दासाय भक्ष्यं ददाति भृत-
 काय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्वान्न प्रतिपाद-
 यन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैध-
 त्वात् । यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्यागो दानं
 मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तु स्वर्गमात्रं
 प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्
 उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्यागो नतु तत्र स्वत्वजनत्व-
 स्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनक-
 त्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात् । तिलानस्मै प्रतियच्छति तुर-
 गमस्मै विक्रीषीत इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव
 प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि
 मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकश्च न मूल्यं
 पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात् । अदृष्टार्थं दत्तस्यैव
 च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा
 तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः ।

मैत्राय रोचते मीदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं
 धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिलाः तु प्रकाशत
 इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तत्राच्च मैत्रिण्यया
 भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छया विषयतावात् मीदकं इत्याकादकस्यात्

.बोधः । गुरवे गां धारयते इत्यत्र छडा गृहावस्थितिर्हि-
 तीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं
 सम्बन्धित्वमुपपत्त्याप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहा-
 क्स्थितरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धातूत्तरणिचा
 व्यापारबोधनादिति कालापाः । पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमण
 इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे
 गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं धात्वर्थश्च चतुर्थ्यर्थः
 तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः
 पश्चाच्छोध्यत्वे नाङ्गीकृत्य गृहीतश्च द्रव्यसृणमित्याहुः । पुत्राय
 राध्यति पत्न्यायेन्नत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च
 दैवे सुवर्धस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं
 तत्र बोधः । गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वे-
 नाभ्युपगमः शृणोतिरर्थस्तत्र गोविशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने
 गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरुद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्यु-
 पगच्छतीत्येवं तत्र बोधः । श्रोत्रे प्रतिगृह्णातीत्यादौ हर्षा-
 नुकूलव्यापारलक्षणं प्रोक्ताह्वनं गृह्णतिरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे
 श्रोत्रादेरन्वयस्तेन श्रोत्रनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारक-
 स्तत्र बोधः । चैत्राय कुप्यति क्रुद्धातीत्यादौ धात्वर्थं चकट-
 छेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्र-
 विषयकोर्त्वेटहर्षवानित्याकारकस्तत्र बोधः । पुत्रे कोपो न
 युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थं पुत्र इत्यस्यान्वयो
 नतु धात्वर्थः । पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकतौ सुपा
 पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा
 पटे कुप्या तन्नुनिर्माणटप्रायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः
 इत्यपि वदन्ति । मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र हिष्ठावरणं द्रोहस्तेन
 मित्रस्य हिष्टां चरतीत्यर्थः । शिष्यायैर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुपे-

अथमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः । पुत्राया-
सूयतीत्यत्र असूया गुणहेषस्ते न पुत्रस्य गुणं हेष्टीत्याकारस्तत्र
बोधः । मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात्
द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते । कोप-
पूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं
द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः ।
सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वैव नतु सम्प्रदानता
अतएव शिष्यस्याभिक्रोधा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ कृत्यागि
कर्मणि षष्ठेऽत्र प्रमाणम् ।

करणत्वं लक्षयति ।

योऽर्थो विकरणाक्तस्य धातोरर्थे तृतीयया ।

बोध्यते करणं नाम कारकं तदिदोच्यते ॥

सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययादृशार्थतृतीयया यादृशः
स्वार्थेऽनुभाव्यते स तद्घातूपस्थाप्यतादृशैक्रियायाः करणसंज्ञकं
कारकमुच्यते । दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ
धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि ज्ञानादौ
च घटत्वादेः प्रकारित्वाटिकं तृतीयया बोध्यते तदेव तत्र
करणत्वं चैत्रेण पक्कमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि
कटत्वं न विकरणाक्तस्य हस्तेन कण्ठोत्पत्त्यादौ विकरणान्त-
भिक्षोऽपि रुधादिधातुर्विकरणाक्तं एव घृतेनात्ति जुहोतीत्या-
दौवपि लुप्तमेव प्रतिसन्धीयमानविकरणमस्तीति मतेनेदं
नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्याहृतिः करणशब्दस्तु व्यापार-
प्रत्यासन्त्या जनकस्य वाचकः चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगिन
अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुभवादिः
संस्कारादिना स्वशापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः शरीरात्मप्रभृतयस्तु
ज्ञानादौ तादात्म्येनैव अतो न तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः ।

श्रावणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सर्वन्धेन श्रोत्रं करणं स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव वहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः शब्दसामान्याभावस्य श्रावणत्वविरहेऽपि प्रवृत्तिभावात् श्रोत्रमनसोः संयोग एव वा तत्र व्यापारः ज्ञानस्य धारावहनस्यत्वे च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्यासत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात् फलायोगव्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव करणं ज्ञानादावात्मादेः कारणत्वस्येष्टत्वात् उपधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकारणत्वाद्युपाधेरसाङ्कर्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादत एवात्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मनेत्यादिकः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्तीत्यपि प्रवाद इत्यन्ये । पशुना रुद्रं यजेत इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः करणं कर्म यजेः कर्म च मय्यदानमित्यनुशासनात् कर्मत्वादावपि तृतीयादेः साधुत्वात् । एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमिति वृद्धाः । पायसेन द्विष्णुं यजेत इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरि । दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः कारणत्वं परन्तु तत्र कारकं क्रियानन्वयित्वात् ।

अधिकरणत्वं ज्ञेयति ।

यत्क्रियायां यादृशार्थः सप्तम्या विग्रहस्थया ।

बोधयस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम् ॥

क्रिया धात्वर्थस्तथाच यद्वातूपस्थाप्ययादृशार्थं विग्रहस्तया सप्तम्या यः यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणत्वं नाम कारकम् । ग्रामे गन्तेत्यत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा सप्तम्यानुभाव्यते इति तदेव तद्वातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणत्वकारकम् अतएव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः ।

यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं
 बाधितं कालिकादिना तद्वृत्तित्वव्यातिप्रसक्तं शब्दे गच्छ-
 तोत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि ग्रामे गच्छत्ययं नतु गृहादावित्या
 दनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम् ।
 यस्तु संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात् तन्निविष्टसंयोगे सम-
 वायेनैव ग्रामवृत्तित्वसत्त्वान्नासङ्गतिरिति तन्न ग्रामादेर्धात्वर्थ-
 तावच्छेदकौभूतफलान्वयित्वेन कर्मतापत्त्या ग्रामं गच्छतीत्येव
 नियमतः प्रयोगापत्तेः । विक्रित्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन
 तस्यामिव तन्निविष्टविक्रित्तावपि समवायादिना स्यास्यादि-
 वृत्तित्वासम्भवेन स्यास्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रती-
 काराच्च तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेदस्यैव विक्रितित्वादिति ।
 घटत्वं घटे भासत इत्यत्र विषयतापर्यवसन्ने भासने घटनिष्ठं
 विशेषत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाव्यत इति तत्रापि
 तदेवाधिकरणतानामकं कारकम् । ज्ञाने घटत्वं भासत
 इत्यादौ निरूपितत्वमपि । घटे पटत्वं जानातीत्यादौ तु विशे-
 ष्यतारूपः सप्तम्यर्थो न धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्तादृष्येण प्रमा-
 ख्यत्वेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्व
 एवावच्छेद्यतासम्बन्धेन । यथाच सुबर्थयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न
 क्षतिस्तथा वक्ष्यते । अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न
 सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मनस्तदधिकरणतापत्तेः वृत्तिनियमाकः
 सम्बन्धस्तथेत्यपि न कुण्डादी वदेरादेरिव वदरादावपि कुण्डा-
 देरधिकरणतापत्तेर्द्वृत्तिनियामकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वे
 पर्यवसानाच्च नाप्याधेयतानिरूपकत्वमधिकरणत्वं तु स्वान्यायेना-
 धिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वे न परस्परान्यप्रसङ्गात् पर-
 स्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमिवाधिकरणत्वं तृप्तं नैकं सर्वस्य
 सर्वाधिकरणातापत्तेः किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव प्रतीत्यनु-

गमस्तु रूपत्वादिना रूपादेरिवाधिकरणत्वात् नैवाखण्डेन तस्य
नचैकधर्मोवच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं रूपत्वेन
नौलस्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । अतएव तद्गु-
परस्योः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव अन्यथा तद्गु-
पत्वे न तद्रसस्याधिकरणं घट इत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्यास्तां
विस्तरः ।

कर्मत्वकारकं लक्षयति ।

यगन्धातोरर्थो यस्तिज्जा स्वार्थेऽनुभाव्यते ।

यदासी कर्मता गाम कारकं कर्तृतेतरः ॥

यगन्तस्य यदुधातोरुत्तरस्थितिडा यत्र स्वार्थे तदीयो याद-
धोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्घातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स
तिङ्थं; कर्तृताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । ग्रामो
गम्यते इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः
स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो नतु
त्यजत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य
बाधने कर्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव
तत्र गतिक्रियायाः कर्मत्वं नतु विभागादिः तेन तरोख्याग्नि
खगे तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ
कर्मत्वमिवानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्यपि
न तत् कर्तृताभिन्नमिति तदुच्युदासः । ननु चैत्रकर्तृकगमन-
जन्यसंयोगस्य ग्राम इव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र
इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् तिङ्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्वाश्रय-
प्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्तृ-
कंगत्याश्रय प्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात् ।
अतएव चैत्रो गामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न
प्रयोगः ननुवापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिक-

त्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तसम्बन्धस्य चैत्रीयत्वविशिष्ट-
संयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वाभयसम्बन्धेनैव क्रियाया-
मन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधित-
त्वात् ।

यत्तु फलमिव क्रियायामश्वितं परसमवेतत्वमपि कर्म-
तावाचि प्रत्ययस्यार्थः परत्वञ्च तिङ्ङा स्वार्थफलान्श्रयिप्रति-
योगिकं द्वितीयादिसुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते तथाच
चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रभिद्वत्वेन चैत्रे तज्ज-
न्यसंयोगस्यासम्भवात् चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः ।
एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधात् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्या-
दिरपि । चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य
ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोग स्तद्ग्राम-
ग्राम इत्यन्वयबोधने न किञ्चित् बाधकमिति प्राप्तेरुक्तं
तन्न युक्तं, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङ्ङथस्य धात्वर्थविशेषत्व-
नियमेन तिङ्ङर्थपरसमवेतत्वादर्थाल्पार्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथ-
मान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्वप्रत्ययार्थे तिङ्ङर्थ-
वाच्यस्य दृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात् चैत्रेण गम्यते द्रव्यं
द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रति-
सिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च । नभ्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्व-
वाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथाच चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङ्ङर्थ-
भेदस्य सामानाधिकरण्यासम्बन्धेन धात्वर्थविशेषत्वात् प्रति-
योगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वात्
व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः, चैत्रकर्तृकसममनाश्रयवृत्तिभेद-
प्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात्, चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्राति-
योगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधि-
करण्यासम्बन्धेन धात्वर्थगतापन्वयान् ताङ्ङिगतेश्चैत्रे बाधकत्वं

गच्छति चेत् इत्यादिको न प्रयोगः प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्ति-
धर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतो-
त्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकारणविरहेऽपि न क्षतिरिति
प्राहुस्तच्चिन्त्यम् ।

तृत्तं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः
द्वितीयायास्तु विभागस्ते न तृत्तावधिकविभागवती या विभागाव-
च्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः तृत्तावधिक-
विभागवत्वञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां
ग्राह्यमतः खगावधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति
खग इत्यादिको न प्रयोगः । खगेन त्यज्यते खग इत्यपि प्रयोगः
प्रागुक्तरीत्या निरसनोयः ।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं
धात्वर्थस्यजिगम्योः पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः । गत्यर्थक्रियायां
संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्म-
प्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तर्कं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तर्कं गच्छतो-
त्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभि-
व्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिवोध्यताव्युत्पत्ते-
रभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथात्प्रसङ्गात् । नचैवं स्पन्दो न स्पन्द
इत्यादेरिव त्यागो न गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षता-
पत्तिस्तत्र स्वजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वय-
योग्यतासम्भवात् द्वितीयासाक्षात्तुमन्तधातुत्वप्रयुक्त एव च
धातूनां सकर्मकत्वव्यवदेशो न तु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्व-
प्रयुक्तः प्राप्रभृतावव्यासत्वात् । स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या
एव द्वितीयाया अपि साधुत्वात् । एवञ्च ग्रामं गच्छति तर्कं
त्यजतीत्यादौ , 'ग्रामसंयोगजनकक्रियावास्तवविभागजनक-
क्रियात्पानित्याकाङ्क्षक एव बोधो न तु ग्रामसंयोगजनकसंयोगा-

वच्छिन्नक्रियावांस्तद्विभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्या-
कारकः संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकघट-
जनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवाद्गुभव-
बाधितत्वाच्चेत्याहुः ।

परि तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्य-
जनकभावस्तु वाक्यार्थमर्थ्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यव-
च्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च
नेकमात्रे गमिप्रयोगः । पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्यामिव
विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातो-
रेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः इयांस्तु विशेषो यस्तत्र सूरशशि-
नोर्मिथी नान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं
गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तद-
न्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको
वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः तरुं
त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयाथस्तेन तदन्वितस्य
धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात् तरुवृत्तिस्तद-
वधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः
संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धे नैव
प्रागिव ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थ-
फलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मक-
त्वव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगा-
वच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डु-
लस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यते एव अतएव
स्वतन्त्राः परमाणवः पचन्ते इति किरणावृत्त्यामाचार्याः ।
आदेनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदेनादिपदस्य लक्षणा तत्र

क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थं इत्यपि कश्चित् । त्वं
 छिनत्तीत्यादाधारभक्तसंयोगविरोधिवाभागावच्छिन्नक्रिया द्वि-
 र्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्नावयववृत्तित्वसम्बन्धेन
 तृणादेरन्वयः । पुष्पेण विष्णुं यजत इत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्न-
 समन्वक्रद्रव्यत्यागो यजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च
 पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः
 पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्धानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजन-
 केच्छापर्थ्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्व एव वा पुष्पादेराधेयत्वेन
 तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजत इत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्न-
 त्वेन शब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते
 पूजयतोत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्ट-
 योगौ रवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन
 पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्धानित्येवं
 तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाहो ज्ञानप्रभेदो येयं
 भक्तिरित्युच्यते । पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावात्
 तत्र पितरं यजत इत्यादिकः प्रयोगः । परमात्मानमुपास्ते
 इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नांतः परमेष्ठितुः
 प्रीतिविरहादयोग्यत्वापत्तिः । घृतं जुह्वन्तीत्यादौ वज्राधि-
 कारणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया • हुधातोरर्थः प्रीक्ते च
 पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्नाधिकरणकस्य घृतवृत्ति-
 पतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च
 क्रिया च घृतस्य करादेः प्रसारणन्युञ्जोकरणादिरिव । अतएव
 घृतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव
 वज्रो जुह्वीतोत्यत्र समस्यस्तस्यार्थो न धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽ-
 न्वेति वज्रिवृत्तित्वनिविष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्ष-
 तापत्तेः, परन्तु तदर्थवच्छिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिघृतपतनं

मन्त्रकरणकमपि भाग्यधिकरणकं वङ्गौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमन्त्रा-
धिकरणकतत् पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न
होमः प्रजापत्येऽपि होमि मानस एव मन्त्रः करणं यद्वा वङ्गि-
संयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकं क्रियैव जुहोतीत्यर्थस्ते न
घृतं जुहोतीत्यत्र वङ्गिसंयोगजनकं यदघृतस्य पतनं तदनु-
कूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको बोधः । नचैवं
दुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वङ्गादे-
स्तदर्थकर्मतया वङ्गि जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः साक्षात् धात्वर्थ-
तावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः कर्मत्वादन्वया गगने
लोष्टमुत्क्षिपतोत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मताया दुर्वा-
रतापत्तेः, ऊर्ध्वसंयोगफलक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपण-
त्वात् नचोत्क्षेपणत्वादिदं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं
प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्म-
त्वात्प्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूत-
वङ्गिः क्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थमकथित-
ञ्चेति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुष्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः
स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलौभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्व
विक्रयादिदानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुष्यजनकत्वमतस्तद्व्यस्य
स्वीकारो न प्रतिग्रहः । ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूष्यदानजन्य-
स्वत्वस्य जनकः स्वीकारः स्वत्वजनकं मूष्यदानमेव वा क्रयस्तत्
फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्ते न ग्रामनिष्ठस्य मूष्यदान-
जन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान् ग्रामनिष्ठ इत्यस्त्वत्वं तदनुकूलं
मूष्यदाता वेति तत्र बोधः । ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूष्यग्रहण-
जन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः परस्वत्वजनकमूष्यग्रहणमेव
वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूष्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो

यो ग्रामस्य त्यागस्तद्दानं ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूख्य-
ग्रहचवानिति वा तत्र बोधः । मूख्यञ्च पणपुराणादिक्रमेण
राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा भावादीनां
विनिमये त्रिप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाशः इत्युक्तमेव ।
नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतिरर्थस्तेन नरक-
भोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः नरकपतित
इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायक-
मेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः
प्रयोगः स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद-
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वाव-
च्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तन्निविष्टे सत्त्वं धनादेराधेयत्वे-
नान्वयः ।

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्तिङ्गर्थो यदि कर्मत्वं तदा
दुह्यादेर्मूख्यकर्मण्यव्याप्तिः । गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ
गोपकत्वं कव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्वेव-
मन्वये मोचनवह्निःकरणयोर्द्वयोरिव दुह्यधात्वर्थतावच्छेदक-
फलत्वेऽपि गौणं यत् मोचनरूपं तस्यैव कर्म तिङ्गाद्यैर्बोधनात्
गौणं कर्म दुह्यादिभ्यस्तिङ्गाद्यैरभिधीयते इति व्युत्पत्तेरतः
प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्वर्त्ति ।

यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते ।

द्वितीयया स्मारितोऽर्थः साहा तत्कर्मतोऽर्थे ॥

यत्धातोर्थादृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाष्यते तद्वा-
च्यं तादृशक्रियायां तन्कर्मत्वं तच्च गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयो-
गात् यत्र भूतैरप्यक्षतं पाकं कुरुते इत्यादौ यत्र प्रकारीभूतमपि
विषयत्वं न यतेरर्थे भवते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथा-
भूतमपि संबन्धित्वेऽपि न तदर्थोत्पत्तौ प्रकाशः । धीर'

ब्रह्मन् पयः परिष्कुर्युर्भक्तिस्त्रादावेव ह्यन्नादिधात्वर्थसंसादेर्द्विती-
 यार्थज्ञानमतायां विशेष्यत्वं सुलभं ब्रह्मज्ञानजादेर्निष्ठादिगणान्त-
 र्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् दिवः कर-
 षस्व कर्मत्वोपदेशात् षष्ठ्यान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करषस्व-
 मपि गौर्षं कर्मत्वमेव अतएवाच्चा दीव्यस्ते द्यूतादावित्यादौ क्रीडा-
 करणतायामिव विहितास्तिष्ठादिकर्मप्रत्ययाः । दुहादयस्तु
 फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां
 पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति
 तत्रत्यमोचने गौराधेश्चत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयः कर्म-
 ताकं यज्ञोत्थत्तिमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोध-
 स्तत्र वहिःकरणवच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो-
 दाहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकोभूतं वहिःकरणरूपं फलमादाय
 पयसो मोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम् । एवं
 शिष्यं धर्मं वदति वक्ति ब्रूते उपदिशत्याचष्टे इत्यादौ प्रतिपत्त-
 वच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ
 शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयात्तन्निविष्टविष्णो या
 शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोध-
 स्तादृशव्यापारो धर्मः सैव्यतामित्यादिको गुर्वाद्यभिलापः ।
 शत्रुं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपरामर्शो जयत्यर्थः
 तथाच शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शत्रुकर्मकः पराभवस्तत्-
 कर्त्तव्यत्वं तत्र बोधः । पराभवश्च तिरस्कारः । प्रजाः शतं
 दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डार्थस्तथाच शतय-
 षानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तव्यत्वं तत्र बोधः । शासनं
 नियन्त्रणम् । सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोत्थानं
 धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मथनं तत्कर्त्तव्यर्थः ।
 पन्नान्नमासोद्धनम् । पान्यं पन्नानं पृच्छतीत्यत्र प्रभिधाना-

च्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथाच पान्यनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनु-
 कूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः । अभिधानमिहमभिलाष-
 स्तदनुकूलव्यापारश्च केन पथा गन्तव्यमित्यादि प्रश्नः । नृप-
 मर्थं प्रार्थयति यच्चते भिञ्जते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थ-
 स्तथाच नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः । प्रेरणा
 प्रवर्त्तना सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा । ग्राममजां
 वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन
 ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र
 बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्जाकर्षणादिः । पुत्रं धर्म-
 मनुशास्त्रोत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना तथाच पुत्रनिष्ठस्य
 देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । तथाविधो व्यापारः
 सन्ध्यां विधिहोममिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः शाखां ग्राममाकर्ष-
 तोत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखा-
 गमनं तदनुकूलविकर्षणानित्यर्थः । विकर्षणं नस्त्रीकरणम् ।
 ग्रामवरुणादि व्रजमित्यत्र गतिःप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन
 गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्य-
 न्वयः । वृक्षं फलानि अवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघटनं
 चिनोतेरर्थस्तथाच फलकर्मकच्छिदानुकूलं यत् वृक्षस्य विघटनं
 चालनं तद्दानित्येवं तत्र बोधः । उत्तु क्षिपत्यादिकस्तु धातुः
 सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः । यदुक्तमभियुक्तेः
 दुह्विर्वदत्यर्थजिदण्डिमश्रिपृच्छार्थनाथौ नयनार्थनाम् । कृषी-
 रुधिशिञ्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः । तथार्थ-
 वृत्ते निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थधीव्यधातुषु । कर्तृत्वं हेतु-
 विहितस्यन्तेषु कर्मतेतिशाब्दिकस्मृतौर्गोपान् गमयति
 द्विजन् भोजयति गुरुननुज्ञापयति मिथ्यान् पाठयति सुतान्

प्रापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वत्वचरणं गौणमेव कर्मत्व-
 द्वितीयार्थः तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकार-
 स्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिसर्ग गतिः
 चैत्रो ग्रामं भावयति ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्तार्थस्य भवतेः
 स्वार्थविहितख्यन्तस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय णिचो हेतुविहितत्व-
 मनुसृतं हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षेरेवं वहेरपि । ख्यन्तस्य कर्तुः
 कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदीतिस्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं
 भक्षयति लतां ह्यागमित्यादेरेव भक्षेः कर्त्तरि कर्मता न तु भक्ष-
 यत्योदनं भृत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुनृप इत्यादौ
 तु न भोजनं भक्षेरर्थः । वाहयति रथमश्वान् सारथिर्वाहयति
 गोष्णीं वृषभान् वाहिक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन
 धनिक इत्यादौ स्वचेष्टया वाहकोऽन धनिकादिः । हृक्रोस्तु कर्तुः
 कर्मत्वं ख्यन्तत्वे स्याद्विभाषया । अभिवादिदृशोरेवमात्मन-
 पद इष्यते इत्यनुशिष्टे ह्यारयति कारयति वा पठं कुविन्देने-
 त्यत्र इव कुविन्दमित्यतोऽपि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वावगमः
 तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकार-
 यति चित्तं चित्तेन वा वसन्त इत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पूर्व-
 योरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिको विधिः ।
 गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः ध्रुवं दर्शयति भार्या
 भार्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ
 सः । अनात्मनेपदस्थले तु प्रत्यानं पथिकं दर्शयति पुत्रेण
 मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् । छात्रे-
 णार्थं निर्णययति चैत्रेण ओदनं खादयति शङ्खेन शब्दाययति
 दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाहाययतीत्यादौ तु नृप्रभृत-
 वृद्ध्यर्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि न नीखाद्यादि-
 शब्दायक्रन्दिह्ययतिषु क्वचित् । हेतुख्यन्तेषु कर्मत्वं कर्मता

स्वाप्तिडादिविति भक्तृहरिवचनान्निधिष्यते । अत्र च क्वचि-
त्तिडादिवितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णायमाणस्तिष्ठति मैत्रेण
पूगं खाद्यमानो ब्रूते इत्यादौ कर्मविहितस्य शानजादेर्नानुप-
पत्तिरिति वदन्ति । सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तित्वत्तिः पर-
म्परया तदाश्रयत्वञ्च तिडर्थः । घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं
विषयिता वा द्वितीयार्थः ।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थं इत्युक्त-
स्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तत् मन्दं ज्ञानमित्यादितः
संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात्
घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोग-
स्याप्रसङ्गाच्च । अतएव प्राकव्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ-
इति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति
भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां माना-
भावादन्वया ज्ञातताया इव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पना-
पत्तेः । वङ्गिमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको
विषयताप्रभेद एव द्वितीयार्थः पर्वतो वङ्गिमानित्याद्यनु-
मितावापत्तौ वा पर्वतमनुमिनोमौत्याद्यप्रयोगात् विष-
यतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थं इत्यपि वदन्ति ।
घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे
साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनीत-
चाक्षुषादौ, तादृशाप्रयोगात् आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुन-
रन्वयो वक्ष्यते । तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यताव-
च्छेदकः क्रियायामुद्देश्यताख्यो विषयताविशेष एव द्वितीयार्थः
कृतो भूसते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतस्तण्डुलविषयत्वे-
ऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिको न प्रयोगः पाक-
दशायामीदनं करोतीत्यादौ, च द्वितीयायामण्डुलत्वलक्षणा

तण्डुलादिक्रयणकृतिस्तु नौदनादिजनिकाः प्रमाणाभावात् । वक्ष-
मानस्तूक्तस्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्रौ-
दनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न
द्वितीया यथा घटाय यतत इत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपदाद्
यत्रमात्रप्रतीत्या यत्रत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात् ।

मासांसामहार्णवं तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव
फलविधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वल्लेश्वरः सिद्धं
साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते विषयस्त्रिधा । तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया-
साध्यं फलं सुखमिति तथाच तन्मते तण्डुलपक्त्वदशया-
मोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयत्वैव द्वितीयार्थः ।
मासं जीवति क्रोशं स्वपिति गोदोहं तिष्ठति कुरुन् क्रीडती-
त्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपानुभाव्यते काला-
नामध्वमानानां क्रियाणां नोद्भूतामपि । आधारता ध्रौव्यधातोः
कर्मता स्याद्विभाषयेतिस्मृतेः । अतएव मासश्च त्रेण जीव्यते
जीवित इत्यादौ कर्मतार्थकतिङ्गदयः तथाच मासाधिकरण-
ताकजीवनवाञ्छैत्रः चेतकटकजोवनाधिकरणतावान् मास
इत्यादि क्रमेण तत्र बोधः । सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु न
ध्रौव्यस्य धातोरर्थेन गोशः किन्तु मकर्मकस्य । दिवसं सुप्यते
सुन्दरीभिः क्रोशं तत्र सेनया स्थितमित्यादीं तु द्वितीयया
कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बोध्यते नत्वधिकरणत्वं शय्यामधिगतं
अध्यास्ते अधितिष्ठतीत्यादावध्यधिकरणत्वमेव कर्मत्वं द्विती-
यार्थस्तथैव शय्याधिश्यतेऽधिशायतत्यादौ कर्मतार्थकयो-
राख्यातकृतोः सम्भवात् ध्रौव्याणामधिशाडामस्यानां कर्मत्व-
मेव तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम् । अन्नापिप्राणं कुर्षित्यादौ
त्वधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते किन्तु कृतेः तद्गानस्थले
त्वेतस्याधिष्ठाकं कुर्षित्यादिकमेव प्रमाणं काशीमनुबसति काश्य-

मूष्यते इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याय्यते
 अनूपधाडो वसतेराधारस्य कर्मतातिदेशात् । गृहीऽनुवस्ते
 इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः । शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसते-
 निर्वासार्थकत्व एव तद्धारस्य कर्मत्वं तत्रैव तदनुशासनादन-
 शनार्थकत्वेऽधिकरणत्वमेव अतएव गृहीऽप्युपवसेद्गृहः प्रान्तर-
 ऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः ।

कटं त्वकारकं लक्षयति ।

तिङा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः ।

स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कटं त्वं तदिहोच्यते ॥

सविकरणेन यद्वा तुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोप-
 स्थाप्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्वातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
 कटं त्वं कारकमित्यर्थः । कर्मत्वाद्दौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थ-
 स्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः । पचति
 जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वाद्दौ धातूपस्थाप्यस्य पाक-
 बुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यत इति पाकस्य यत्रवत्त्वं
 ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बत
 इत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव, कटं त्वं कटं शब्दस्तु
 अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकएव न तु शक्यार्थः प्रकारा-
 न्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया शक्यैव वाश्रयस्य
 तच्चा प्रत्यायनात् घटस्य कर्मत्वाद्दौ चानुकूलत्वं घटार्थः
 फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न
 घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तृस्तत्कटं त्व-
 प्रसङ्गः कृत्याश्रये कटं शब्दी रूढस्ते न रथादेर्गत्यादिकटं त्वमपि
 मुख्यमिवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नात्र स्पन्दश्चेतनं
 पाककटंत्वानुपपत्तिः प्रत्युत तत्र ललाटेरेव तथात्वापत्तेः नापि

धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्यादनुकूलव्यापारः चलनानु-
कूलो व्यापारवतः कारकमात्रस्य चलनकर्तृत्वापत्तेः ।

अत्तिजुहोतीत्यादावप्यटादेरुत्तरं लुप्तस्यैव विकरणस्य
प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगम इति तदप्रतिसन्धानेऽपीति
मते त्वाह ।

यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते ।

लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते ॥

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य
कर्तृत्वं पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानु-
भाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु तादृशस्य
धातोरर्थवत्तया तिङ्गैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषण
लटिति तद्व्युदासः ।

अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वस्मिन्निवोक्तानुक्तत्वभेदेन कार-
कस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह ।

धात्वर्थस्य धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते ।

यत्तदुक्तं धर्मितया त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं
तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं न तु धातुसाकाङ्क्ष-
प्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि
कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः पचति पच्यत इत्यादौ तिङ्गा पाचकः
पच्यमान इत्यादौ च कृतां कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वे-
नानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं दानीयो द्विजः भौमो गजः शयनं
गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थकः
देशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्ववात् सेवितुं साम्प्रतं
विज्ञैर्गुहः परुषवागपि विषहृत्सोऽपि सम्बद्धं स्वयं हेतुम-
साम्प्रतमित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तम् ।

धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।

दृहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते ।

णिजन्तोभ्यः कर्त्तृतायां तदसत्त्वं ऽप्यकर्मता ॥

दृहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेषत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुहति दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यताया मोचनस्यैव साक्षाद्भावार्थतावच्छेदकफलत्वात् वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः कृषेच्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तदघटकं संयोगादि । तथाच भारो भवनमुह्यते नीयत इत्यादौ शाखा ग्रामं कथ्यत इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः ग्रामकर्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्येव सम्पत्ती । दुहादेर्गौणकं कर्मनोवहादेः प्रधानकमित्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दकानामनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्त्तृतायां कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशिष्यतया तिङाद्यैर्बोधते यथा, चित्रो ग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशिष्यतया तैरुच्यते यथा औदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रेत्यादौ तत्र भर्त् कर्त्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्त्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बुध्यते मैत्रेण पूगं खाद्यमानश्च त्रौ ब्रजतीत्यादौ कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः । अथ भिद्यते अमेदि वा कुशूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्त्तृत्वस्य कथं कुशूलादाद्यन्वयः

भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्धधर्मितया कर्तृत्वबोधने पक्षा-
न्तरस्यासामर्थ्यात् यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह ।

एकक्रियाधर्मितया कर्तृता कर्मतोभयोः ।

बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षोत्सर्गतो भवेत् ॥

कर्मताकाङ्क्षा कर्मत्वान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादि-
समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु
कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकारणादिसन्दंशरूपा यद्येवं
तण्डुलचैत्री पच्यते इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् सामग्रो-
र्मिथो विरोधेन विभिन्नधर्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्तृता-
कर्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएव पचेलिभौ
मैत्रतण्डुलावित्यादिको न प्रयोगः । आत्मने ध्रौव्यधातूनां
सनन्तण्यन्तयोः किरः । अन्यग्रन्थोस्तथा ब्रूजः कर्तृकर्मत्व-
बोधने । यगिचो न दुहेर्नो यमजन्तस्य च तस्य च । इच्
वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपदमिति वृद्धस्मृतः । स्वयं
विकुरुते युवेत्यादौ स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ स्वयं कटः
कारयते गौरुत्पुच्छयते चौरयते इत्यादौ स्वयमेव किरते
करोत्यादौ स्वयं अग्रोते अग्रोते वा मालिकेत्यादौ स्वयं ब्रूते
कथेत्यादौ स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ धात्वर्थकर्तृकर्मत्वयोर्युगपद-
न्वये कर्मत्वान्वयानुकूलस्य यको नापेक्षा तथा स्वयं व्यञ्जत युवा
स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ इचोऽपि एवं स्वयमलावि अल-
विष्ट वा केदार इत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्धं अदोष्टि
वा गौरित्यादौ दुहेश्चार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्व-
मत उक्तमुत्सर्गत इति । विकारहेतौ सति विक्रियन्ते ग्रीषा
न चेतांसि त एव धीरा इत्यादौ तु यको गतिश्चिन्त्या ।

ननु शाकः पृचता पश्यता वा भुज्यते इत्यादितः कृतः

पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः सुवयस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे
धर्मिणि साकाङ्क्षत्वादत आह ।

स्वकर्मकैकधात्वर्थकटं कापरकर्मता ।

यदान्वित्यस्य कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते ॥

स्वकर्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकटं कटं कस्यापरस्य धातु-
निपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं यत्र धर्मिणि अन्वेति तदोयत्वे-
नानुभाष्ये कर्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते येन
शाकः स्वकर्मताकपाककटं कटं ताकभोजनकर्मतावानित्याद्य-
न्वयधीस्तत्र न स्यात् । अतएव प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्ति-
रभिहितवत् प्रकाशते इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति
शब्दिकाः । कर्मतामात्रन्तु ज्यायः तेन हस्तेन पचता भुज्यते
शाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः ।

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधान-
भावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारोभूय एकविधस्यैव कर्मत्वादि-
कारकस्य भानं तत्र तत्र स्यात् यथा पक्वान्नस्य भोक्ता पश्यन्न-
न्नस्य दाता भोक्तुमन्नस्य पाचकः पुरस्य गत्वा गन्ता भुक्त्वा
चैत्रस्य स्थितिः पक्त्वा सूद्रस्य गमनमित्यादौ क्लादेर्निष्ठादित्वेन
तदन्तधात्वर्थं पठ्याः कर्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् एवं
यत्र तादृशक्रियुद्द्वये नानाविधं कर्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकार-
स्तत्रापि तथा यथा ब्राह्मणायाहूय ददाति वृक्षात् आरुह्य
पततात्यादौ कर्मत्वादौ चतुर्थ्यादिरसामर्थ्यादत आह ।

• गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारोभूतकारके ।

एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः ।

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारोभूयैकविधमनेक-
वधं वा यदोयत्वेन प्रारकं भासते तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव
स्थितिः कारकविभक्तैर्व्यवस्थितिः नतु गौणक्रियां तथाच
पक्वान्नस्य भोक्ता इत्यादौ अत्रकर्मताकपाकोत्पन्नकर्मताक-

भोजनत्वादिना ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादौ च ब्राह्मणः कर्मताकाङ्क्षानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदानत्वादिना बोधने व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव पचनाङ्गानादिगौणक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्मत्वादेर्भानमिति भावः ।

ननु शत्रवे कुप्यतीत्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादानत्वसम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकरणत्वाभ्यां दाने पात्रां भुङ्क्ते इत्यत्र पात्राः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्याधिकरणत्वकर्मत्वाभ्यां गमने चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ युगपत्कथमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादत आह ।

एकस्यै कक्रियायानु कारकद्वयबोधने ।

यत्परं कारकं तत्र विहितं सुवपेक्षितं ॥

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्रैकनामार्थनिरूपितयोः कारणद्वयोर्युगपद्वयोस्तत्र लक्षितक्रमेण यत् परं कारकं तत्र विहितानुशिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानिर्वाहिका नतु पूर्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यर्थः । ब्राह्मणाय आहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैकक्रियायां दण्डेन गामभ्याजेत्यादावेकक्रियायामपि नैकनिरूपितं कारकद्वयमन्वैति । अत्र अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तुञ्चोभयसम्प्राप्तौ परमेकं प्रवर्तते इति भर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदा अन्यव्यस्युलेऽधिकरणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राञ्चः । करणत्वार्थिका एव तथेति काशापाः । तैराधारत्वं निरुच्यैव कारणत्वस्य निर्वचनादिति ध्येयम् ।

कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुक्तविधयान्वयबोधोपयुक्तविभक्तोपेक्षितमुपक्रमते ।

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका ।

द्वितीया कर्मतायास्तु द्वितीयोत्सर्गतो भवेत् ॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नान्नस्तृतीया कर्मत्वस्य च द्वितीया उत्सर्गतो हेतुः । सत्त्वा अस्ति ग्रहो गृह्यते इत्यादौ वस्तुमत्त्वा धात्वर्थेऽपि कर्तृत्वकर्मत्वाद्यन्वयो न धर्मिणो धातु-
जन्यामुपस्थितिमपेक्षते किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभि-
चारः ।

सामान्यविधिरुत्सर्गः सत्त्वापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्तते इति कर्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति ।

कर्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावचतुर्थ्येऽपि ।

अथे दयेशोः संज्ञश्च नाथ्यर्थांशंसने स्मृतौ ॥

पणिव्यवहृदिव्यर्पक्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यापि ।

कृजर्थप्रतियन्त्रे च हिंसने चाप्यपेक्षिता ॥

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्मत्वस्य बोधे द्वितीयावचतुर्थ्यपेक्षिता तथा दीनं दयते ईष्टे इत्यादित इव दीनस्य दयते ईष्टे संजानीते चिन्तयति स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ पुत्रस्य नायते इत्यादित आशंसयाम् शतस्य पणायते व्यवहरतीति देव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यव-
हारेषु स्वर्णस्थीपस्कु रूते इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रति-
यन्त्रे चौरस्य हिंनस्तीत्यादितो हिंसायाश्च कर्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यापि मैत्रं अनुनाथतीत्यादौ नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिर्नाशंसनं नृपं पणायति बन्धुं व्यवहरति दिवं दीव्यतीत्यादौ पण्यदेरर्था अपि स्तुतितोषगत्यादयो न क्रयादिरूपाः ।

धात्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्वोधने द्वितीया द्वितीयादेर्निष्ठाप-
वादमाह ।

निष्ठाद्यन्तकदन्तौ कर्तृत्वस्यान्वयं प्रति ।

कर्मत्वस्य च षष्ठेऽव हेतुर्वाधमिधिं विना ॥

निष्ठादिभिन्नं कृत्वात्रमन्ते यस्य न तु तदुत्तरं प्रत्ययान्तरं
तादृशधातोरर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये नान्नः षष्ठेऽव
तन्त्रं न तु तृतीयादिः यथा चैत्रस्य गतिः ग्रामस्य गमन-
मित्यादौ । चैत्रेण दृष्टचरस्तण्डुलं पाचकतर इत्यादौ तु
धातोरुत्तरं न कृत्वात्रं अतएव निष्ठादिभिन्नयोरपि न जिन्नयो-
र्नित्यं तद्विदितान्तत्वात् अङ्गानि व्यत्युत्तो धनानि सांग्राहिण-
मित्यादौ कर्मतायां न षष्ठोपसङ्गः प्रापकाभावात् ग्रामस्य
गन्तृमान् देशश्चैत्रस्य गतिमद्दृष्टमित्यादौ तु गतिश्चिन्त्या तत्र
गन्नादारैव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते न तु धात्वर्थे कर्मत्वादि-
रित्यपि कश्चित् । चैत्रेण भुक्तो मैत्रेण टत्त इत्यादौ सुकरः
कटो मया दुष्करः पटस्त्वया इत्यादौ सुपानः सोमो मया
दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्तृत्वस्य ग्रामं गतवानित्यादौ
तण्डुलं पचन् पारायणमधीयन् उपनिषदं धारयन्नित्यादौ घटं
विद्वान् तण्डुलं पिचिवान् इत्यादौ भक्ष्यम् भुञ्जानः इत्यादौ सोमं
पिवमानः कवचमुद्वहन् इत्यादौ कटं चक्राण इत्यादौ दधि घटं
चक्रिः कटमित्यादौ शत्रुं जिष्णुरित्यादौ स्त्रियमलङ्कारिष्णुरि-
त्यादौ कष्टं सहिष्णुरित्यादौ धनं गृभुः शरं क्षिप्रुरित्यादौ
कटं चिकीर्षुः पुंयोगत्माशंसुः तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ शतं
दायोत्यादौ ग्रामं गामो ग्राममागामीत्यादौ कटं कारको
व्रजतीत्यादौ तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ पयः पायं पायं
व्रजतोत्यादौ पटं कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ वदिता जन्मपवादं
मित्यादौ ग्रामं गामुकः सुखमभिलाषुक इत्यादौ च कर्मत्वस्य
धात्वर्थे विनैव षष्ठीमन्वय इत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ।

निष्ठादिकं विवृणोति ।

सम्प्रत्याधारवाच्यम्: त्तः क्तवन्तुश्च शन्तुः ।

बन्तुरानः शान्तानाः किः च्चु गिञ्चुक्तु वसावा ॥

अस्यैकविनिर्भाषित्वर्थेकम् वुण् तुमर्थकम् ।

अल्ल खल्लर्थकयुःक्ता वाम् तुमौ वणुः कल्पि ॥

निष्ठादिः कथितः क्तसु प्रत्ययानामयं गद्यः ।

कमेरुक्ञ् गणे नाञ्चिन् द्विषः शन्तुद्विभाषया ॥

वर्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थे कर्तृकर्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं वृगाणां मतः साधूनाम् इष्टः प्रजानां पूजितो जनानामित्यादौ सुप्त-मरस्यं पथिकानां गतं नभो नक्षत्राणां पीतं नगरं पयस इत्यादौ भुक्ता पात्री करस्तस्य मित्राणामित्यादौ च अत उक्तं सम्प्रत्याधारवाच्यम् इति । धनस्य ग्राहीत्यादावृष्यर्थं न षिनिः श्रोदनस्य पाचक इत्यादौ च न तुमर्थे वुण् । स्त्रियाः कामुक इत्यादिदर्शनात्त्र गणे कमेरुक्ञ् ग्राह्यः तथा द्विषः शन्तुद्विभाषया चौरं द्विषन्नितिवच्चौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ।

क्तदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव बाधकं विना तन्त्रमित्युक्तं बाधकमाह ।

स्वधिकारोक्तभावात्कदन्तस्याथधमिके ।

इयोर्विधे कर्मतायामिव षष्ठी न कर्त्तरि ॥

स्वधिकारेविहिताः ये भावप्रत्ययास्तदन्तकदन्तस्य धातो-रर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयोर्युगपत्बोधने कर्मतायामिव षष्ठी तन्त्रं न तु कर्तृत्वे यथा श्रोदनस्य पाचकद्वेषेण दीहः क्षीरस्य गवां गोपेन इत्यादौ स्वधिकारोक्तभावात्तस्य धातोरर्थे कर्तृकर्मत्व-योर्युगपदन्वये इयो रपि षष्ठ्येव यथा भिदा तमसामर्कस्य सिदा वृक्षणां दन्तस्य इत्यादौ चिकीर्षा पुष्पानां सुदधस्य ईहा

धनानां दीनस्वेत्यादौ मम भोजिका शक्नुनां तव शायिका
रात्रीषामित्यादौ यथा वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य गुरुणां
परिचर्या शिष्यस्य पितृणामुपासना सन्तानस्य रजनानां
जागर्या चौरस्य पुण्यानामकरिणीर्जास्तस्य जन्तूनां इत्या
व्याधस्य हानिरर्थानां विरक्तस्य । ह्याव्याग्नाभ्यः त्रयर्थे निः ।
उक्तान्तिन्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयो र्युगपद्बोधे कर्तृ-
त्वांशे तृतीयाषष्ठीर्विकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ।

षष्ठ्येव तन्त्रमिति प्रागुक्ते बाधकं विशेषविध्यन्तरमाह ।

कृत्यान्वधातोरर्थे तु कर्तृत्वस्यैव बोधने ।

षष्ठी वा स्यात् इयोर्बोधे न इयोरपि सा भवेत् ॥

कृत्यप्रत्ययान्तधातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत्
तृतीयापि तन्त्रं कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः प्रदेयो वा
पठञ्चैतस्यैति वत् चैत्रेणेत्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात् । तादृशधा-
त्वर्थे कर्तृत्वकर्मत्वयो र्योर्बोधने तु न इयोरपि षष्ठी यथा
नितव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौर्गोपिनित्यादौ गन्तव्यं ग्राममने-
नेत्यादौ च । तद्व्यानीयो क्वप् च ध्यस्वी पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः ।

ननु स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्तृत्वस्य गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्म-
त्वस्य गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्तृत्वकर्मत्वयोः स्त्रियायां
कथमन्वयः निष्ठाद्यन्य क्तदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वाद्यन्वयं
प्रति षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादत् प्राह ।

द्वितीययेव कर्मत्वं कर्तृत्वं वा तृतीयया ।

षष्ठापि बोध्यते भावज्ञानात्पाल्बर्धर्मिणि ।

भावज्ञानान्तधातोरर्थे कर्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वाच्ये द्विती-
यादिवत् षष्ठ्यापि तन्त्रम् उभययेव प्रयोगात् सर्वत्रैव कार्यताय-
च्छेदकसद्विधायां व्यभिचारः ।

कारणत्वादेरनुक्तता प्रयोजकाः सुपः संक्षेपेणाह ।

द्वितीया च चतुर्थी च पञ्चमी समसौ तथा ।

धात्वर्थे कारणत्वादीर्नोधिकोत्सर्गतो मता ।

शतेन प्रताय वा परिक्रौणीत इत्यादौ चतुर्थ्याः सर्पिष्वा
सर्पिषो वा पूर्णः फलेन फलस्य वा हस्त इत्यादौ च षष्ठ्याः
कारणत्वे दास्ये दास्या वा सम्प्रयच्छते । मातामित्यादौ च
द्वितीयायाः सम्प्रदानत्वे विधानादुक्तमुत्सर्गत इति ।

कारकार्यां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्वक्ति ।

यत्सुपो यादृशार्थो न प्रकारीभूय भासते ।

धात्वर्थे तादृशेषु सा कारकान्यार्थसुम् भवेत् ॥

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे
प्रकारीभूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाक इत्यादावपि सुबर्थ-
संख्या न धात्वर्थे प्रकारः परन्तु पचनादिसंज्ञरूपे नामार्थ इत्युक्त-
प्रायं समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं नहि ग्राम-
गत इत्यादौ धात्वर्थे कर्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुबर्थः प्रकारः
अतएव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ स्ववर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि
तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिवि-
ष्टस्य धातोरर्थे स्ववर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेरप्रकारत्वात् शलाका-
परोत्वादौ समासनिविष्टस्य नाम्नोऽर्थे प्रकारीभूतमप्येकत्वादिकं
न धातोरर्थे । न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादिति-
प्रसक्तिः उषधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्ग्यात् । चैत्र ब्रजेत्यादौ
एकत्वादिमंश्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः तच्च क्रियाकर-
णाय वक्तृभिप्रेतत्वं वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविशेषत्वं वा तथाच
सादृशसुम्बोध्यत्वार्थे त्रोऽनुमतब्रजनवानित्याकारस्तत्र बोधः
संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषत्वानियमात् । इति
तुष्टौ ब्रजेत्यादौ तु इति स्थले तुष्टस्याभेदो भासते न तु तुष्टे

कृत्रिणः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेषण एव स्वार्यसम्बोधत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा कृत्री दण्डीत्यत्रेव कृत्रिन् दण्डित्वित्यत्रापि कृत्रिदण्डिनोरभेदबोधोपापत्तेः तदुपयुक्तस्य नाक्तोः समानविभक्तिकत्वस्वाविशिष्टत्वात् कृत्री तुष्टो व्रजतु इतिवत् कृत्रिन् दण्डी व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च । हे चैत्रेत्यादौ तु सम्बोदेनान्यतरवेयर्थम् । सुमित्रामात नैतत्ते विचित्रं चित्रयोधिन इत्यादौ सम्बोधत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपामर्थः तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारोद्देशात् । धृतिः साहेत्यादौ प्रथमादेशतुर्थ्यनादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः ।

दक्षिणेन ग्रामसुत्तरेण पत्न्यामित्रादी एनप्रत्ययान्तस्य योगे ग्रामस्वादूरदक्षिणादिशोत्वाद्याकारिका धीः दक्षिणोऽन्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या इत्यनुशासनात् तत्रागारं धनपतिश्चाद्वादुत्तरेणास्मादीयमित्रादी तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्कर्ण इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि । वृक्षममि प्रति पर्यनु वा द्योतते विद्युदित्वादावभ्यादेः कर्मप्रवचनीयस्य लक्ष्मीकालेत्यर्थः तेन वृक्षं लक्ष्मीकाल्यामित्यत्र प्रकाशते विद्युदित्वात् वाक्यार्थ इत्याश्रितत्वान्वयि निरूपितत्वमेव तत्र द्वितीयया बोध्यते । अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे वृक्षादेरन्वयधियं ब्रह्मेव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापेक्षिता प्राज्ञं प्रतिभोऽयमर्थः प्राज्ञं प्रतिभाय वर्त्तते इत्यादौ प्रतिभादेस्वरथा स्वरुणमर्थः न तु प्रतेर्लक्ष्मीकरणं, उपसर्गत्वातो उच्यते त्रौ अपवादविधानानुपपत्तेः परन्तु प्रतिभादेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीययापि तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यनुत्पिष्टेः तेन प्राज्ञस्य वा प्रतिभा भ्रुटितिरक्तं त्रिंशत्प्रियतां वाक्यमर्थ इत्येवं तत्र बोधा । वृक्षं वृक्षममि परि प्रत्यनु वा वायसा इति लीलावत्सलेऽपि प्रतिवृक्षवृक्षयोः वायसा इत्यर्थः ।

पितरमभि परि प्रत्यनु वा चैत्र इत्यत्र इत्यभूतार्थकैरभ्यादिभिः
 पितरीत्यभूतस्यैत्र इत्यन्वयबोधः । यन्मां प्रति परि वा तद्दे-
 हीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया
 बोध्यते तेन यो मदीयो भागस्तं देहीत्येवं तत्र बोधः । कारी-
 रीमनुवृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात् । कारीरीनिष्ठ-
 हेतुताका वृष्टिरित्यर्थः । कारीरी यन्नविशेषः शूरमनुयुध्यते
 दरिद्रमनुयाचते इत्यादौ च तस्य सहार्थत्वात् शूरेण सह
 युष्यन्ते इत्यादिरर्थः । उपाजुनं क्षत्रियाः अनु देवं दानवा
 इत्यादावुपानुभ्यां हीनबलस्याभिधानात् क्षत्रिया अर्जुनाहीन-
 बला इत्याकारकस्तत्र बोधः । तदुक्तमभियुक्तैः । लक्षण-
 वीप्सेत्यन्नावेष्वभिर्भागे परिप्रती अनुरेषु सहार्थे च हीने उपस्य
 कथ्यते । नरमधि गुणदोषयो खिन्ता निशाङ्गं वा पूजा समय-
 मधि वा यस्तु पठतीत्यादिप्रयोगात् लक्ष्यीकृत्यार्थकस्याधि-
 शब्दस्यापि योगे द्वितीयार्थमच्छन्ति । समया निकषा चाव्ययं
 सामोप्यार्थकं तेन तद्यागे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीप-
 मित्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया
 बोध्यते । विद्यामृतेऽन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्य इत्यादौ
 ऋते प्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावमूहै शिष्यं, वार्थ इति विद्या-
 त्यन्ताभाववानरः, शोच्य इत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगि-
 त्वम् । गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्त्वाव्ययानां भेदो-
 ऽप्यर्थः तेन गगनभिन्नं द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः ।
 हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं
 बोध्यते, धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्रविषयित्वम् । हा
 पितः कौसि हे सुम्नु, वञ्चैवै विललाप स इत्यादौ स्वगतमेव कष्टं
 हाशब्देन बोध्यते न तु पित्रादिगतं पुत्रस्य धिक्कार इत्यादौ तु
 न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः, किन्तु धिक्कारादिपदस्य । एवं

पुत्रेषु विनाकृतसर्वत्र इत्यादौ न विनेत्स्यस्यार्थे परन्तु विना-
 कृतपदस्य । विनाव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्या-
 वपीच्छन्ति घटेन विना घटादिना इत्यपि प्रयुक्ताः । उपर्यु-
 परि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरि निपातस्य सन्निकृष्टोऽर्ध-
 भागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टोऽर्धभागे पताकेत्यर्थः । अधोऽधो
 मेघमन्त्रः अध्यधि शिखरं घन इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः
 द्विरुपर्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः ।
 सर्वेषां मध्यमस्तानामुपर्युपरि वर्त्तते । अत्राता शरणं यातं
 यात्यधोऽधश्च दुर्गतेरित्वादौ द्विरुक्तस्योपर्युपरि न सामीप्यमर्थः
 परन्त्वतिशयः । गृहमभितः पुरतरुणा इत्यत्र अभितःशब्दस्य
 खण्डशो ब्रह्मा सर्वावच्छेदेनेत्यर्थः तदेकदेशे च सर्वस्मिन् गृहा-
 वयवत्वं द्वितीययानुभाष्यते । गृहं परितः सर्वत उभयतो वा
 इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः । नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद्द्वानं
 तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा अभिविधिस्य क्रमेणार्थस्तेन
 नदीपर्यन्तं मत्पुरं गृहाभिव्याप्तत्वज्ञमित्याकारस्तत्र
 बोधः तत्पर्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निकृ-
 ष्टत्वं तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भकयावदप्यवच्छेदेन
 तत्संयुक्तत्वम् । मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ काला-
 ध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनुशिष्टेर्द्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते न
 मासाभिव्याप्तः स्वापः क्रोशाभिव्याप्तमतेः कर्मत्वमित्यादिकस्तत्र
 बोधः तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूत-
 यावत्त्वपर्याप्तप्रधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्दया-
 वत्त्वव्यापकत्वं वा क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणताव-
 च्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्तप्रधिकरणदेशवृत्तित्वं तथाविधयत्कि-
 ञ्चिद्दयावत्त्वव्यापकं वेत्ति मन्तव्यम् ।

पश्चात् कर्त्तव्यं इत्यत्र अक्षुःशून्यगोलात् सति सचक्षु-

नीलकवान् काणः प्रसन्नाम्बस्य काणत्वाभावात् गोलकार्य-
 काक्षिपदोत्तरद्वितीयायास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः तत्रार्थ
 सम्बन्धत्वमिव प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वितं काणत्वैकदेशे च
 चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थे निरूपितं चरमं तथाच विकृतगोलक-
 वृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्क
 इत्याकारस्तत्र बोधः । पाणिनेरपि येनाङ्गविकार इति सूत्र-
 स्योक्तार्थ एव तात्पर्यात् । विकृतत्वन्तु निरूपत्वमयथासंस्थान-
 वत्त्वपर्यवसितं कुल्लितेऽङ्गे इति कलापस्यैकवाक्यत्वात् ।
 यदा स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यश्चक्षुर्विनाश-
 स्तद्वान् सचक्षुष्कः काणपदस्यार्थस्तादृशे विनाशे अक्षिपद-
 स्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते तथाच
 गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन चक्षुःशून्यस्य चक्षु-
 र्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्क इत्याकारस्तत्र बोधः विकारस्तु कनौ-
 निकाद्यपगसरूपो ग्राह्यः । पादेन खञ्ज इत्यत्र सङ्गसंस्थान-
 शून्यचरणवान् खञ्जस्तथाच तत्राप्युक्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्व-
 विशिष्टं यत्सङ्गसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकार-
 प्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्यस्याश्रयोभूतचरणवानिति वा तत्र
 बोधः । श्रोत्रेण बधिरः कायेन वामन इत्यादावप्युक्तैव रातिः
 अङ्गपदस्य पर्यङ्गावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति । मुखेन
 त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्र इत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादि-
 मत्तया मुखादिवैकल्यमवबुध्यते तदा विकार एव तृतीया नो
 चेद्वैशिश्यात्वे जटाभिस्तापस इत्यादितो जटाविशिष्टस्तापस
 इत्यङ्गानुभवेन विशेषणेषु विशिष्टतृतीयायावैशिष्ट्यावाप्तिसम्भ-
 र्थमिति । वैशिश्यात्वात् नाधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा
 मेयत्वेन घट इत्यपि प्रयोगापत्तेः परन्वतद्वाङ्मत्त्वं तथाच
 अजटव्यतिष्ठितास्तापस इत्याकारस्तत्र फलितार्थः । इदन्तु

बोध्यं प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं यदि वर्त्तमानतया प्रत्याख्यते तदेवं विशेषणत्वेन यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते यथा-शिशुया परिव्राजको वर्त्तते इत्यादौ यथा क गुरुणा टीका कुरुषा चेतमित्यादौ ।

पुत्रेण सहागतः सूपेन साह्वं भुक्तः चक्रेण शाकं दण्डेन जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वा-
दिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकाली-
नत्वरूपं साहित्यं सहाद्यव्ययस्यार्थः तदेकदेशे च कर्तृत्वादि-
कारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते तेन पुत्रवृत्ति-
कर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्मताकभोजन-
कालीनभोजनकर्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीन-
दण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसम्पदानताकदानकालीनं
मित्रसम्पदानताकं दानमित्याकारस्तत्र बोधः । तुल्यवदेकक्रिया-
न्वयित्वं साहित्यमिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्य-
योरेकजातीयक्रिययोरेन्वयित्वं समानकालीनत्वमित्यत्र तात्प-
र्यात् पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न
कर्मत्वादिनान्वयिनी किन्तु निष्ठार्थकर्तृत्वेनेति पुत्रकर्मकत्वाद्य-
वच्छिन्नगतिकालीनेत्वस्य न तत्रावगमः । पुत्रेण सह गतं
चैत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थ एव कर्तृत्वे गतिक्रियान्निता ।
यत्तु पुत्रेण सहागत इत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकाली-
नत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टमतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीया-
लक्ष्यस्य पुत्रनिष्ठकर्तृत्वस्यान्वयादेव . पुत्रकर्तृकगतेर्भावादिति
तत्र, तृतीयार्थकर्तृत्वस्य धत्वर्थ एव साकाहृत्वेन सहाद्यर्थे
तदन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तञ्च इत्यादौ
तु तात्पर्यवशात् पुत्रकर्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्ति-
कर्तृत्वं कदाचिच्च पुत्रकर्मप्रदासिकालीनमित्रकर्मकप्राप्ति-

कर्तृत्वं चैवस्य बुध्यतेः समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः
 कर्तृत्व इव कर्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादि-
 कालीनत्वबोधने सहायव्ययस्य सामर्थ्यं प्रच्यवात् । नचान्य-
 कर्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमित्यपि मैत्रे धनेन सहायं
 ग्रामं प्राप्त इति प्रयोगापत्तिस्तस्य धनकर्मकप्राप्तिकालीनग्राम-
 कर्मकप्राप्तिमत्त्वानपाद्यादितिवाच्यं घटत्वेन सह घटमवगाहते
 बुद्धिरित्यादौ कश्चित् कर्तृत्वावच्छिन्नायाः समानकर्मकत्वस्येव
 सर्वत्र कर्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समान-
 कालीनत्वस्येव समानकर्तृकत्वस्यापि सहायं निवेश्यत्वात् । यत्तु
 स्मान्मयि कर्मत्वाद्यवच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्वत्र सहाय-
 व्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वैककर्तृत्वोभयसम्बन्धे नैव
 समभिव्याहृतक्रियायामन्वयान्नोक्तदोष इति तत्तुच्छं शक्यस्य
 भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन
 सुधाकर्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाख्यापत्तेः वृत्त्य-
 निग्रामकसम्बन्धावच्छेद्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः ।

पटः पटत्वेन सह भासते इत्यादौ पटत्वनिष्ठविषयतायाः
 समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः विभिन्न-
 ज्ञानोपविषयतायां तादृशाप्रयोगात् पुत्रेण, सह गतिरित्यादौ
 कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहारविरुद्धेण शक्यां पुत्रकर्तृक-
 मतिकालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्तादृ-
 शार्थं निरुद्धलक्षणा पुत्रेण, सह, स्थूल इत्यादावपि सम-
 भिव्याहृतनैमार्थतावच्छेदकीभूतस्यौल्यादिकालीनत्वे तथाच
 पुत्रवृत्तिस्यौल्याकालीनस्यौल्यानित्याकारस्तत्र बोधः पत्न्या
 सहासिन्मादधादित्यादौ पत्नीकर्तृकस्याग्न्याधानस्यालीकत्वेन
 तत्समानकालीनत्वस्य प्रमाप्रयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरस्य-
 पर्यवसितं सहभवंमात्रं, तत्र सहस्यार्थः यथा वृद्धेन सह पट-

वद्वृत्तित्यादौ । एतेन यत्कर्त्तव्यं तदमया सहित्वादिको विधि-
रपि व्याख्यातः । पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोगं
तदर्थस्य प्रतीतिरहतीयाया एव तत्र कर्त्तृत्वाद्यवच्छिन्नगति-
कालीनत्वादिकमर्थस्तन्निविष्टे च कर्त्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रा-
देराधेयत्वेनाशयः ।

धनेन कुलं दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य कारणत्वस्या-
प्रतीतावपि हेतुत्वप्रत्ययादभिघातेन क्रियेत्यादौ कारणत्वस्य
बाधाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थस्तथा च धननिष्ठ-
हेतुताकं कुलमित्याकारस्तत्र बोधः । न च गोत्वं न धनेनेति-
वत् कुलं न धनेनेत्यपि स्यात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं
कुले धनस्य हेतुत्वं गवि हिजस्य सम्प्रदानत्वं पतने वृक्षस्यापा-
दानत्वं वज्रौ धूमस्य ज्ञापकत्वं धने चैत्रस्य स्वामित्वं घटे
भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्ब-
न्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात् न हि कुलादिनिरूपितं हेतु-
त्वादिकमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते । धनादिनिष्ठहेतुत्वादेः
सम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तितया अप्यनुभावकत्वेनैकशेषस्य
दुष्कारत्वात् वृत्त्यनिरासकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
पतनमिदं वृक्षात् गृहात् गमनमिदं व्यामस्य तत्
सहस्येत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च तत्र पञ्चम्यादिलक्षितस्य
विभागाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गोत्वं न धने-
नेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणालम्बस्य धनादिनिष्ठहेतुतानि-
रूपकत्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादि-
विहिततृतीयादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थस्तथा च कुलं
धनजन्यतावदित्याकार एवास्तु तत्र बोधः । धूमेन वृद्धिरण-

त्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु वङ्गादेर्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादि-
निष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्वलक्षणं गौचमेव
हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थस्तेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं तद्वान् वङ्गि-
रित्वाकारस्तत्र बोधस्तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिविषयत्वसम्बन्धेन
प्राप्तम् । न च धूमादेर्वङ्गादिज्ञानजनकत्वं वाधितं लिङ्ग-
स्वानुमितावहेतुत्वादिवाच्यं वङ्गाद्यावगाहनि स्वसाक्षात्कारे
विषयविधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्षघटकतया
धूमादिजनकत्वसम्भवात् धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानेऽणुत्वे-
नेत्यादौ च त्वादिप्रत्ययस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन
ज्ञापकत्वमुक्तस्यैव तृतीयया बोध्यते इति तु चिन्तामणिकृतः ।
यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेषु च वङ्गादेरपि धूमादिज्ञापकत्व-
मस्यतो वङ्गिना धूमवानित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तिस्तथापि तत्त-
दर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापकनिष्ठेनैव स्वप्रतियोगि-
विषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेरन्वयबोधं प्रति
हेतुत्वात् धूमादेश्च वङ्गाद्याव्यापकत्वात् न तथा न च धूमादे-
रपि द्रव्यत्वादिरूपेण वङ्गादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थं धूम-
त्वावच्छिन्नस्य वङ्गिव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमो न वङ्गिनेत्यादेर-
प्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या तेन वङ्गिनिष्ठज्ञापक-
त्वाभावस्य नञ्च बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं धूमत्वादि-
विशिष्टे तृतीयार्थस्य वङ्गादिज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्ट-
प्रतियोग्यनधिकरणवङ्गादिमक्षिष्ठाभावीयधूमत्वान्यधूमवृत्तिध-
र्मनिवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च
द्विधावच्छिन्नाभावरूपाया एव वङ्गादिव्यापकतायाः संसर्ग-
त्वेन घटादावैव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वाच्चिरुक्तप्रति-
योगितादयोरभावश्च साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
निर्हापतेनैव स्वरूपसम्बन्धेन प्राप्तः तेन व्यधिकरणसम्बन्ध-

इयावच्छिन्नयोर्मिञ्जिन्नावच्छिन्नप्रतियोगित्वयोर्वङ्गी सत्त्वेऽपि वङ्गि-
 धूमिनेत्यादेर्नायोप्यत्वमिति बुक्तमुत्पश्यामः । यस्तु वङ्गादि-
 पदोत्तरयोः तृतीयापञ्चम्योर्वङ्गादिव्यापकतावच्छेदकरूपव-
 श्चिन्नं वङ्गादिज्ञाप्यत्वमेवार्थस्तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूम-
 त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षात्
 वङ्गिना धूम इत्यादिको न योग्यः किन्तु वङ्गिना न धूम
 इत्यादिरेव वङ्गादिव्यापकतावच्छेदकौभूतरूपावच्छिन्नस्य
 वङ्गादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाव-
 श्चिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात् इति तच्चिन्नं
 वङ्गिना न धूम इत्यादौ वङ्गादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया
 भागेऽनुभवविरोधादिति दिक् ।

धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वङ्गादेधू-
 मादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धे न
 मतुत्वाद्यर्थे साकाङ्क्षात्वादयःपिण्डं धूमेन वङ्गिमदित्यादिको न
 प्रयोगः । दण्डादौ धूमाद्वङ्गिरित्यादौ च हेतुतार्थिकायाः
 पञ्चम्या अप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । घटेन शून्यो विधुरो
 ररिहत इत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वान्वयि
 तृतीयार्थः । प्रकृत्या रूपणः स्वभावेन सरस इत्यादौ प्रक-
 त्वाद्विपदं यावदाश्रयभान्निधर्मपरं तृतीयार्थज्ञानभेदस्तादात्म्य
 वा प्रकृत्यादिस्येति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानदेवञ्च स्वाश्रया-
 धिकरणयथावत्कालवृत्तिकार्षण्यवग्नित्याकारस्तात्र बोधः । सुरयो
 नाम राज्ञेत्यत्र सुरयः सुरयशब्दवाच्यस्तदेकदेशे च शब्दे सुप्त-
 तृतीयाकेन संज्ञार्थकनामित्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादात्म्यस्या-
 न्वयस्येन संज्ञातादात्म्यवत् सुरयशब्दोच्यो राज्ञेत्यर्थः । अमित्य-
 व्ययार्थः स्वभावात् तच्च सुरयेऽन्वितमिति कश्चित् । काष्ठा
 चक्रस्योत्पत्तौ चनव्ययेनापि न्यमपदेभेदादिशैक्यव्ययः ।

धान्येन धनं घटत्वेन साजात्वं वाजपेयेन यजनमित्यादावपि
 धनाद्यन्वयो धान्यादेरभेद एव तृतीयार्थस्तत्र धूमेन वक्रिरित्यादा-
 विव ज्ञापकात् तथेत्यपि वदन्ति । जात्या ब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मण-
 पदं सादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवत्परतया तादृशधर्म एव जात्य-
 भेदस्यान्वयः स्वरूपत उपस्थिते ब्राह्मणत्वे तदन्वयायोगात् ।
 घटत्वेन जन्यत्वं प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं
 वा तृतीयार्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा तुल्य इत्यादौ भिन्नत्वे सति
 धर्मवत्त्वं तुल्यता तन्निविष्टे च भेदे तृतीयार्थस्य प्रतियोगि-
 त्वस्य धर्मं चाधेयत्वस्यान्वयात् चैत्रत्वावच्छिन्नान्वत्वे सति
 चैत्रवृत्तिधर्मवानित्यर्थः । चैत्रेण चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादा-
 वपि तथैवान्वयः । तुलोपमयोर्योगे तृतीया नेष्यत इति
 पाणिनीयाः । तुलामधारेण शरद्वनेन केनोपमा भवतु तेषु
 पराक्रमस्य इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । गजेन तुल्यगमनो-
 वृषस्य सदृशेक्षणः इत्यादौ तु गत्वादिकं तृतीयार्थः तेन गज-
 गतितुल्यगतिमान् वृषेक्षणतुल्ये क्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः ।
 भोगेषु प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ सप्तम्या इव भोगैः प्रसितः
 उत्सुकः इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधि-
 करणत्वमर्थस्तेन भोगेष्वनुरक्त इत्येवं-तत्र बोधः । पुष्ये
 स्नायादित्यादौ पुष्यादितः कालार्थकृतद्वितस्य लुकि ततः
 सप्तमौषत् पुष्येण स्नायादित्यादावपि तादृशार्थकतृतीयया
 अधिकरणत्वं बोध्यते तथा च पुष्ययुक्तकाले स्नायादित्वेवं
 बोधः । पुष्ये रूपमित्यादौ रूपादेः पुष्यवृत्तित्वं प्रतीयते न तु
 तद्वत्त्वमवच्छिन्नत्वम् अतः पुष्येण रूपमित्यादिको न प्रयोगः ।
 कर्मणो यस्मादियुक्तौ वापकादृशता । नञ्बोध्यास्मात्
 द्वितीयावच्छिन्नार्थी प्राणिवर्जितात् इति भाष्यस्मृतेर्मन्थतेरनुक्त-
 कर्मणो यस्मादियुक्तौ वापकादृशत्वं नञ् बोध्यं तत्र द्वितीयावच्छिन्न-

र्थं पि प्रमाणं तेन न त्वा तृणं मन्ये इत्यादाविव न त्वा तृणाय
 मन्ये इत्यादावपि त्वां हृणादपकृष्टं मन्ये इत्यर्थः । द्रोणि-
 मर्त्यादयः हीनो ब्राह्मणो नैव दुर्मतिरित्यादावसमस्तस्यापि
 नजोऽप्रकर्षप्रत्यायकत्वात् । न त्वं कीटोमतो मयित्वाधौ
 मन्यतेः कर्मापि त्वदादिकं नानुक्तम् । जारजं न द्विजं
 मन्ये इत्यादौ जारजादेर्द्विजात्यपकृष्टत्वं नायुक्तमवाधितत्वात् ।
 न नावं मन्यतेः योऽश्वं न काकं मन्यते शुकम् । नास्रं
 स मन्यते सर्पिनं शृगालं समासुषमित्यादौ तु नावाद्याः प्राणिन
 एव नौकाकान्शृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः । न
 हृणाय युवां मन्ये न त्वा हृणाभ्यां मन्ये इत्यादिकस्तु न प्रयोगः ।
 भेदस्येवाप्रकर्षस्याप्यसमस्तनञा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः
 समानवचनस्य तन्त्रत्वात् । सदृशत्वं हृणादीनां मन्थकर्म-
 स्तनुक्तके । द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदीत्यापिश्ले-
 मंतं तेन हृणाय त्वा मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते
 इत्यर्थः । तन्मत एव हृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन
 रक्षः प्रधनान्निरास्यदिति भट्टिः । प्रधनं युद्धम् ।

पुष्पमिदं विष्णवे नम इत्यस्य विष्णुहेश्यकमन्त्रकरण-
 त्यागस्य कर्मदं पुष्पमित्यर्थस्तत् चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदि-
 च्छाधोमत्वरूपं नमः पदार्थं मन्त्रकरणकत्यागो बोध्यते प्रकृत्य-
 र्थस्य च विष्णुादेः प्रीती तदिच्छायां वाग्वयः ब्राह्मणाद्युद्देश्य-
 कस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्म-
 णाय नम इत्यादिको न प्रयोगः । ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्य-
 मित्यादौ तु नमःपदार्थो नतिरिवेति तत्र विषयत्वं चतुर्थ्या
 बोध्यते । पुष्पमिदं परमात्मने नम इत्यादौ परमात्मनेः
 प्रीत्यसम्बन्धेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवात् तत्प्रीत्युद्देश्य-
 कत्वाप्रसिद्धिः । स्वस्वकरणको हविर्भ्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः

तीनेदं पित्रे स्वधा अग्नये स्वाहेत्यादौ पितृद्देव्यकस्य स्वधापद-
 करणकस्य हविस्व्यागस्य कर्मेदमित्याकारकः तत्र प्रैतृके त्यागे
 स्वाहादेर्देविके च स्वधानदेर्न करणत्वं तत्राहकप्रमाणाभावादतः
 पित्रे स्वाहा अग्नये स्वधेत्यादिको न प्रयोगः । वषडिन्द्रायेत्वन्ना-
 प्युक्तदिशैवान्वयः । स्वस्ति प्रजाभ्य इत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशल-
 मित्यर्थः स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु
 स्वस्थस्तु प्रजाभ्य इतिवत् स्वस्त्वस्तु प्रजानामित्यपि प्रमाणात्
 आशास्वैर्धनकुशलायुष्कार्थैर्योगि चतुर्थी वेति भागुरिन्नृतेरित्यपि
 वदन्ति । चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित इव चैत्राय सुखं
 मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधोत्पत्त्या-
 प्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः । सुखायालं समर्थं योम्यं वा भोजनमि-
 त्यादावलमादिपदार्थकदेशे सामर्थ्यं सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थी
 बोध्यते अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवालंपदस्यार्थो न तु साम-
 र्थ्यम् । यूपाय दास रश्मनाय स्थालीत्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्व-
 रूपं तादर्थ्यमेव दार्वादौ पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्यु-
 हेत्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ भावकदन्तात् तुमर्थे
 चतुर्थ्यनुशिष्टः । अतएव परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे धक्तं
 व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिको न प्रयोगः ।
 समानकर्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् पटाय व्रजतीत्यादौ च
 पटादेर्भावेकदन्तानुपस्थाप्यत्वाच्च तदिच्छाधीनत्वादेर्ब्रजनादाव-
 गमः तुम इव तादर्थ्यकचतुर्थी अपि धात्वर्थ एव स्वार्थे साकाङ्क-
 त्वाच्च पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्वाह्यादौ
 फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थ-
 कत्वान्नरोधात्तत्र फलकर्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्पत्-
 त्वात्तुमर्थो व्रजनादौ बोध्यते रीतिरुक्तैव ।

पूर्वी सामादित्यत्रोदयाचलसन्निकष्टरूपस्य पूर्वपदार्थस्यैक-

देशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते ।
 ग्रामादुत्तरो दक्षिण इत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्य्य-
 वसितोत्तरत्वादी । ग्रीष्मात् पूर्वो वसन्तः कृष्णात् पूर्वो हला-
 युध इत्यादौ तु ग्रामभावप्रतिक्षणोत्पन्नत्वादिपर्य्यवसन्नस्य पूर्व-
 त्वादेशटके प्रागभावाद्दौ ग्रीष्मादिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वम् । घटा-
 दन्यो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नमवधित्वं प्रतियोगित्वं
 वा निरूपकत्वसंसर्गेण तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेद-
 वानित्याकारकस्तत्र बोधः । गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः
 सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्देशिकपर-
 त्वापरत्वयोरन्वितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वरूप-
 सम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मदविप्रकर्षवती गङ्गा
 काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारबोधः । परिगृहाद्-
 गतः अपगृहाद्भुक्त इत्यादौ पर्य्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः । स च
 धात्वर्थ एव साकाङ्क्षस्तु न गृहात्परि चैव इत्यादिको न प्रयोगः ।
 आदेहादस्तं आगृहादुद्यानमित्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्यादा वाङ्मो-
 र्य्यस्तेन देहव्याप्तं बासो गृहमर्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र
 बोधस्तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक् । वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः शूद्रेभ्यो
 धनिनो विश इत्यङ्ग- वैश्यश्रीर्यादधिकश्रीर्य्यवन्तः क्षत्रियाः
 शूद्रधनाधिकधनवन्तो वैश्या इत्यर्थः मज्जातीयाधिक्यरूप व्यति-
 रेकेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टेः श्रीर्यादेवैश्यश्रीर्याद्याधिकत्वञ्च वैश्य
 श्रीर्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकी-
 भूत जातिमत्संख्यापर्याप्तप्रधिकरणत्वं तच्छ्रीर्य्यपर्याप्तसंख्या-
 सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्बहुत्ववत्त्वं न
 तथा यस्यैकमेव श्रीर्य्यं यस्य च श्रीर्य्यद्वयमेव ततः स शूर
 इत्यादेरयोग्यतापत्तेः तदुभयश्रीर्य्ययोः पर्याप्तसंख्याबहुत्वयोर-
 प्रसिद्धेः । इदं तु बोध्यं निरुक्तवैश्यादिश्रीर्याद्याधिकत्वे

वैश्यादेः प्रकृतिलभ्यत्वाद्द्वितरभागः खण्डशो ह्यस्या पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति चैत्रस्य धनं ह्यक्षस्य शाखा स्फटिकस्य लोहित्वमित्यादौ स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विकरूपेणैव षष्ठार्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्ये परधने नेदं चैत्रस्येत्यादेर-योग्यतापत्तेः सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य दुर्बलत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समु-
द्धितं न षष्ठार्थः सामान्यतन्निउधर्मयोः स्वपदोपात्तत्वात् किन्तु
विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च विशेषस्तत्समभिव्याहृतक्षत्रियादि-
विशेष्यग्राह्यः व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथाच नराण
क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र क्षत्रियस्य नरविशेषतया षष्ठार्थे न
क्षत्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत् प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वाव-
च्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वयलब्धस्य क्षत्रियान्यनरत्वाव-
च्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च क्षत्रिये
तादात्म्येनान्वय इति क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रति-
योगित्वबच्छूरतमाभिन्नः क्षत्रिय इत्याकारकस्तत्र बोधः क्षत्रि-
यान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्रियः सुन्दर
इत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य
सुन्दरे सत्त्वात् एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य
शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरंतः षष्ठार्थे न क्षत्रिया-
न्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थी नरो विशेषितः । न च षष्ठानां क्षत्रियः
शूर इत्यपि स्यात् क्षत्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वा-
दिति वाच्यं राक्षोः शिर इत्यादाविव प्रकृते, क्षत्रियान्वयिनः
प्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । न च संख्यान्वसुब-
र्थस्य प्रकृत्यर्थत्रिशेष्यत्वनिवृत्त्यात् क्षत्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठार्थस्य
प्रकृत्यर्थनरे प्रकृत्वयोग इति वाच्यं सम्बोध्यत्वाद्दौ
व्यभिचारिण तादृशव्याप्तः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । न च

नराणां क्षत्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्रियान्धनरत्नावच्छेदेन
द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्य-
त्वादिविशिष्टे धर्मिणि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगि-
त्वस्य बोधने निर्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात् यद्यपि भेदः प्रति-
योगित्वञ्च स्वयमेव निर्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्था-
पितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे
पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्धनरत्नावच्छिन्न-
वृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात् तथापि
क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थ
एव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थं तदन्वया-
सम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्टमेव षष्ठ्यर्थो नत्वन्वयतामात्रं न च
नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पवित्र
इत्यत्रैवान्यत्रापि एकवचनस्य निर्धारणार्थकत्वे क्षत्र्यभावात्
अतएव इन्द्रः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते एकवचन
भिन्नयोरेव षष्ठी सप्तम्योरुक्तनिर्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिस्वीका-
राद्वा । ननु पाथः पृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोः
पाथःपृथिव्योरप्रसिद्धा पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य
स्नेहवति बाधेन च जलान्यर्थाथःपृथिव्युभयत्ववच्छिन्नवृत्तिक-
भेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । 'न च द्विपदद्वन्द्वो-
त्तरनिर्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदप्रयोगित्वमेवार्थः तन्निविष्टे
चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्या-
न्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तद्विष्टस्य भेद-
प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्तते एवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथि-
व्युभयतादात्तस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्य योग्यतातादवस्थ्यात्
पाथःपृथिव्योस्तेज उष्णमित्त्वान्ययोगिन निर्धारणषष्ठ्यास्तादा-
वन्वयः तत्रैवैतन्नोक्तं तत्रैवैतन्नोक्तं तत्रैवैतन्नोक्तं तत्रैवैतन्नोक्तं

घटतद्विन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोध-
यितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न इन्द्रोत्तर निर्धारण षष्ठ्याः पर्याप्त-
संख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य
जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामान्यत्वात् पाथः
पृथिव्योजलं स्नेहवदित्यादी जलमिन्नो यः पाथः पृथिवी-
पर्याप्तसंख्याश्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिसत्त्वे चाभिन्नं
पाथः पृथिवीपर्याप्तसंख्याश्रयो जलमित्यन्वये बाधकभावात्
पटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यै-
वान्वयधोः । इदन्तु बोध्यं यत्रोद्देश्यविधेययोस्तादात्म्य-
नान्वयबोधसामग्र्योतत्रैव निर्धारणषष्ठ्याभेदप्रतियोगित्वमर्थः
यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमतो
नराणां क्षत्रिये शौर्यमित्यादी क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्न-
वृत्तिकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्यादी प्रतीयते
न तु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगा-
पत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्धा-
रणवाचिनो मध्ये इत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे
हे चैत्रेत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः
शूर इत्यादौ निर्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः ।
यत्तु नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ राज्ञोः शिर इत्य-
त्रैवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्तादात्म्यं वा तथा च नराभिन्नक्षत्रिय-
त्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियो-
र्जुन इत्यादिको न प्रयोगः नरभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेनार्जुना-
भेदस्यासत्त्वात् न वा मन्त्राणां वानरः पशुरित्यादिकः, कीशे
पशुभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां
क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूर इत्यादिवाक्यस्य दुर्वारता-
पत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्को नरः

शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूर इत्येवमन्वयितावच्छेदक-
धर्मावच्छेदेन धियसुरीकुर्वन् भेदमभेदश्च निर्धारणवाचिषष्ठी-
सप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थमुख्यविशेषकान्वयबोधे नाम्नः
प्रथमान्तत्वापेक्षायाः परित्यागापत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव
संख्याशून्यसुबर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सङ्गान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन
षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्च त्यास्तां विस्तरः ।

क्षितौ घटस्तन्तुषु पटः स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैशिक-
सम्बन्धावच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमभि-
व्याहृतसप्तम्या बोध्यते तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात् अन्यथा
क्रियायां मूर्तान्यद्रव्ये वा पटत्वमित्यपि प्रयोगापत्तेः क्रियादावपि
कालिकादिसम्बन्धेन पटत्वादेर्त्तिसत्त्वात् घटे कालिकेन
दिककृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमित्यादौ तादृशसम्बन्धवाचिश-
ब्देन सप्तमिभ्याहृतैव सप्तमी । एवञ्च कालत्वान्तर्भावेन शक्ति-
मज्ञाः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेय-
त्वस्य बोधनाय “कालभावयोः सप्तमी” इति विध्यन्तरमपि
सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्वाहात् तथा च शरदि
पुष्पन्ति सप्तच्छदा इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तद्वन्तः
सप्तच्छदा इत्यर्थः । पुष्पतेरुत्पन्नरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोप-
स्थापनात् तत्रैव तिङर्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सुबर्थस्याधेयत्वस्या-
न्वयादतएव पलाशादेः शरत्कालीनपुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनो-
त्पत्तिसत्त्वेऽपि शरदि पुष्पन्ति पलाशा इत्यादिको नू प्रयोगः ।
शरदि पुष्पन्ति पञ्चिन्य इत्यादिकस्त्वित्यतएव । शरदि सुन्दर-
चन्द्रमा इत्यादावपि शरदादिकालवृत्तिलंबोधिका सप्तमी
कालसप्तम्येव । शरदि पुष्पन्तीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्तिरर्थ-
स्तिङ्त्वारभक्तत्वं तथाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्वारभक्ताः
सप्तच्छदा इत्याकारस्तत्र बोध इति तु प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम् ।

गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यत्र गवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्षं
 कालार्थककृदन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकृदन्तं नाम-
 प्रवृत्तिनिमित्तोभूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः पाचकत्वमित्या-
 दाविव प्रकृतेऽपि शब्दबोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात्
 तथाच गवाभिन्नानां वर्त्तमानदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि वर्त्त-
 मानकाले आगत इत्याकारस्तत्र बोधः गवां तत्कालवृत्तिदोह-
 नकर्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगत इति तु फलितार्थः
 सर्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वात् गोषु दुग्धास्वागत
 इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मणां
 सम्बन्धिनि तत्तत्काले, गोषु दोग्धव्यासु आगत इत्यत्र गवां
 विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्मणां सम्बन्धिनि तादृश-
 काले आगत इत्याकारः । नष्टेषु गोषु आगत इत्यादौ वर्त्तमान-
 कालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् सम्बन्धित्व-
 मक्षतमेव । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरं” ।
 “भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्वपेत्” इत्यादावप्युक्तदि-
 शैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः । पाचकादिकं कृदन्तमपि न काला-
 र्थकतदन्तं कालार्थकप्रत्ययान्तदृष्टचरादिकं न तदर्थककृदन्त-
 मतश्च तेषु पाचकेषु व्रजति । मैत्रेषु दृष्टचरेषु पश्यतीत्यादिको
 न प्रयोगः । स्त्राकं मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य
 मैत्रायातोतंगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्याबोधे कारक-
 कृदन्तबोध्यतावच्छेदक एव वर्त्तमानकालो भावपदार्थो वाच्यः ।
 निरुक्तञ्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति न तु नामाद्यर्थे
 तथैव साकाङ्क्षात् अतएव घटादुद्दिह्यमानगवाधिकरणवर्त्त-
 मानकालवृत्तित्वेऽपि गोषु दुह्यमानासु घट इत्यादिको न प्रयोगः
 यत्तु गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादौ पूर्वस्तः सप्तम्याः कर्मत्वं
 परस्यास्तु कालवृत्तित्वं, शानजादिकृताश्च भावनिष्ठितत्वाद्दर्श-

मानादिकालमात्रं ताद्रूप्येणार्थस्तेन गोकमकवत्तमानदीहन-
कालवृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति तत्तुच्छं गोदुह्य-
मानयोरभेदबोधस्यापलापापत्तेः भावक्लान्तनाम्नो नपुंसकत्व-
नियमात् गोषु दुग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः गोषु चैत्रेण
दुग्धास्वागत इति वक्ष्ये चैत्रस्य दुग्धासु आगत इत्यपि प्रयोगा-
पत्तेर्भावक्लान्तस्य कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठ्या अग्रे व्युत्पाद्यत्वात्
सप्तम्याः कर्मादिष्वचितायामनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात्
गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्तव्येवानुशिष्टस्य शब्दप्रभृते भावे
विधानायोगाच्चेति दिक् ।

“हस्तेः कर्मण्युपपत्त्यात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमी । चतुर्थीमि-
वाधिकामाहुस्त्वस्त्रिंशद्भागुरिवागभटाः” स इति भर्त्तृहरिस्वरसात्
चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः चर्मणे
द्वीपिनं वध्नाति हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न हस्तेः कर्म,
वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हस्तेः कर्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि
वित्तादिकं न तदुपपत्त्यं, दन्तकेशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपप-
त्त्याख्यसंयोगस्योपममादतएव हस्तं प्राप्तुमित्यर्थे हस्ते हरिणं
हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात् ।
“मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रम-
सूचनाय । का नोतिरोतिरियती रघुवंशक्ये । शाखास्यै
जरति यस्तव वाणमोक्षः” इत्यादौ तु करिण्युपपत्त्यमपि
मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्वाहर्त्तुमित्यादि ।

उपरागि स्नानं विवाहे आहमित्यादौ स्नानादीकुपरागर्भद-
ज्ञान्येष्टजनकत्वलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते
गोबधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु कुरितनाशकत्वेन विहितत्व-
रूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे कुरितादौ मोक्षधादिजनकत्वलक्षणं
तन्निमित्तकत्वम् ।

तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तां तिङ्
लक्षयति विभजते च ।

स्वैतरप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे बोधनचनाः ।

प्रत्ययाः स्वार्थसंख्याया स्तिङो दशविधाश्च ताः ॥

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः
प्रत्ययास्तिङ उच्यन्ते प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे संख्या-
बोधिकापि न स्वेतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः चैत्रस्तथेत्यादौ
स्वार्थकत्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः । ताश्च
तिङो लङ्लोङ्लिङ्लृङ्लुङ्लिङ्लुङ्गाशोर्लिङ्लृङ्लृङ्भेदेन
दशविधाः ।

ननु चैत्रः पञ्चतीत्यादौ प्रथमयेवान्यत्र क्लृप्तशक्तिकया
चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः
चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावपि चेनेव निपातेनोपस्थितस्य
द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावनुभवात् । न च तथाद्युपस्थाप्यधात्वर्था-
वच्छिन्नकृत्यादिर्विशेष्यविधयान्वयबोधं प्रत्यवश्यं तसादिसमान-
वचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा पचतः पचन्ति
वा चैत्र इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्तृत्वादेरन्वयबोधापत्तेः
तथा चोक्तस्यले तिङर्थसंख्याया ऋन्वयधीरेक-न भावनाविशेष्य
एव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं द्वित्वाद्य-
नवच्छिन्न एव नामार्थं तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वय-
बोधते तत्समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वान्तदव-
च्छिन्ननामार्थं तु तसादिना-तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामो-
पस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादत् एव न त्वच्च गच्छथः स च
त्वञ्चाइच्चगच्छाम् इत्यादौ युगपन्नानापुरुषेषु भपि एकक्रिया-
न्वयस्यले सुवाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः । अस्तु वाख्यातस्य द्वि-
वचनादेश्चैत्रादिवाचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं

मानाभावात् सुपामेकत्वाशक्तत्वप्रहृदशायां तिपा चैत्रादात्रैक-
त्वानुभवस्य सन्दिग्धत्वादन्वया तिङः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वब्रीदशा-
यामपि चैत्रः पचतीत्यादितः पाककर्तृत्वादेश्चैत्रादावन्वयाभु-
भवानुरोधेनाभिहित्ताधिकारीयप्रथमायाः शपादेर्वा कर्तृत्वाद्-
दाचितापत्तेः न चाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादि-
त्येवमनुमानं मानमप्रयोजकत्वात् खम्टादिसप्तान्यतमत्वं
सुत्वाम्त्वादिसप्तानां प्रत्येकं वा धममपेक्षातिगुरोः स्वादिति-
बादिमप्तपष्ठान्यतमत्वरूपस्यैकत्वशक्तानवच्छेदकत्वात् सुत्वादि-
प्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शाब्द-
मतावनुप्रवेशाच्च । यत्तु केवलादपि पचतीत्यतः पक्तैकत्ववा-
नित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं शक्त्या निरुद्ध-
लक्षणया वा तिपा कर्तुरूपस्थापनादिति तत्तुच्छम् आख्या-
तस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थ-
संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् अन्यथा चैत्रः पचतीत्यादीं
सुपा चैत्रादो तिपा च पक्त्यर्थैकत्वबोधनेऽनुभवबाधितस्य
द्विविधैकत्वमानस्य दुर्वारतापत्तेः ।

अस्तु वा तत्र यथा तथा, तथापि मत्स्यण्डी फाणितं
खण्डविकारौ, देक्षे-न्नश्च विहृधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि
मत्स्यण्डीप्रभृतौ सुपो ङित्वादिबोधकत्वात् । तस्यामति-
व्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह ।

स्वैतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यके ।

शब्दे स्वरूपायोग्यो ङ प्रत्ययसिद्धिति स्मृतः ॥

तिपाद्याः साश्रीतिशतं पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नाव-
गाहिताकं शाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः पचन्तीति गच्छतीत्या-
दित इव पचन्ति चैत्रो गच्छतीत्यादिभ्यो जालंपि-पक्तृत्वाद्यव-

च्छिन्नधर्मिकान्वयमतेरनुत्पादात् धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेय-
तान्ने तत्तुल्यबोधमेव एव चान्वयबोधे तिङ्ः स्वरूपयोग्यत्वा-
दत एव चैत्रः पचतीत्यत्रेव चैत्रो न पचति पचत्येव पचतीत्येत्यादौ
निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादे-
र्बोधो न तु सर्वत्र चैत्रः पचति पुरुष इत्यादितश्चैत्रादौ
पचत्युरुषादेरबोधात् सुवाद्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्यः
पाचकः पिपक्षुर्वा पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टैस्त्रादा-
त्मगपञ्चादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्मिताक एव शाब्दे स्वरूप-
योग्यस्याद्यस्तु निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्न-
विधेयताकबोधं प्रति असमर्था अपि न प्रत्ययाः ।

“यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ
वीष्णादिसमभिव्याहारात् यदि शूद्रान्नपक्वद्विजत्वोद्यवच्छेदेन
निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तरत आह ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधमे ।

समर्थः स्वार्थग्रन्थस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातं तदेव च तिङित्यर्थात्तभ्यते तिङ्वाख्यातयोः पर्याय-
त्वात् । पाकश्चैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थ-
कर्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादिको न तु धात्वर्थेन विशिष्टस्य ।
चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया
बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य । चैत्रः पाचक इत्यादौ
तु धात्वर्थविशिष्टितस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्तृत्वम् ।
कृतां धर्मिशक्तत्वाद्गुण्यथा पाचको भुङ्क्ते इत्यादिकमयोग्यं
स्यात् स्वार्थ गुणः पाचक इत्यादिकं योग्यमिति प्रातिपदिका-
र्थयोः पक्वत्वचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कदर्थकतेश्चैत्रादौ
वन्वयायोगाच्च । अयं पक्व काल इत्यादौ तुमात्रिणा धात्वर्था-

वच्छ्रुतौऽनुकूलत्वादिः इयं चिकीर्षित्यादौ च सनादिनेच्छादि-
रेषु विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेषु प्रतिप्रसङ्गः । अत्रेदं
तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ्ः
शक्यतावच्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्व-
स्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं चैत्रो निःश्वासितौत्यादितोऽपि
श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः तिङर्थकतौ च धात्वर्थस्य तं
करोमीति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्त-
द्विशिष्टं फलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्थ्यादया
भासते तथैव साकाङ्क्षादतो गत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां
गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः तत्र निःश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि
प्रयत्नत्वमेव तिङ्ः शक्यतावच्छेदकं न तु प्रवृत्तित्वं पचती-
त्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः न हि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं
पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्यैव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य
पार्कं करोमीत्यतो विषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । नित्यकृतौ
रागप्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्य
योग्यतापाताच्च निविडनिखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचर-
प्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रब्रवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्या-
दिको न प्रयोगः । ज्ञैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकतेरवच्छेदकत्वेनैव
संसर्गेण नामार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादिप्रयोग-
स्येष्टत्वादन्वयावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकतेः संस-
र्गत्वे च्छत्यभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानुकूलत्वविशेषस्य
तिङर्थकतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः । ईश्वरो जानाती-
च्छति रथो गच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः सप्त-
वायित्वे, चैत्रो जानातीत्यादाववच्छेदकत्वे, बहिरवगाहते घटो-
भासते इत्यादौ, दैशिकाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ च प्रतिक्रियित्वे,

तिङो निरुद्धलक्षणकृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छि-
 ष्टेऽपि तिङः शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
 न तु शक्तिच्छादेरपि प्रमाणाभावादंतः करो जानातीत्यादिको
 न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पयः पतति स्यन्दते
 इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङानुभाव्यते न तु
 तदनुकूलगुरुत्वद्रव्यत्वादि येन कृतितुल्यशरीरेषु तेष्वपि
 तिङः शक्तिरापद्यते । पटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थ-
 श्लोकदेश एव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्याप्तरेन्वयात् संख्यायाः
 पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्येत्या-
 द्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

ननु क्तत्वादिनां नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च
 तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ
 धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिमत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ
 प्रकारत्वात् मैत्रः पचत इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना
 तच्छुलः पचतीत्यादौ तच्छुलादेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाका-
 दावनन्वयेन धात्वर्थ एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो
 न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि
 बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्ग-
 स्तत्र ज्ञानादिपदस्य बुद्धार्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थं
 भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
 तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायमेव लडादेः स्त्रोपस्थाप्य-
 वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः क्तत्वादेस्तिङ्गर्थत्वं विना
 तदनुपपत्तेः अन्वयातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव तिङां
 स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकं निष्पाद्य क्रिया-
 न्तरव्यासक्तोऽपि पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाक-
 ष्टानुवर्त्तमानत्वात् तिवाद्यन्तधात्वर्थस्य प्राकादेर्वर्त्तमान-

कृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नान्नोऽर्थे साकाङ्क्षात्
 नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिचर्थत्वप्रत्याशया संसर्गाविधयेव
 तस्य लब्धत्वात् पचतीत्यादितो वर्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतिरानु-
 भविकत्वाच्च । किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादाव-
 न्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगप्रसङ्गः संयोगादि-
 सम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्त्तृत्वादेर्ह्यनिय-
 मकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुम-
 शक्यत्वात् । एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूल-
 क्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यत इति कर्त्तेस्तुल्यत्वाभावा-
 दुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुरु
 इतिवत् गतिगुणोऽनेकाश्रितित्वादिप्रयोगापत्तेश्च न हि भाव-
 क्ततामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु यदि स्वार्थकर्त्तृत्व
 एव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि
 केवलात् पच्यत इत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधी रिति चेत्
 क एवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्त्तृत्व
 श्व वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषो यत् कर्त्तृ-
 विहितेन लडा धात्वर्थस्य विशेषत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य
 विशेषणत्वेन, स्वार्थकर्त्तृत्वमनुभाव्यते तथैव सम्भवाङ्गत्वात् ।
 एतेन चैत्रेण पक्कमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यादीपि तृतीययैव
 कर्त्तृत्वमनुभाव्यते न त्वाख्यातेन तिचर्थकर्त्तेर्धात्वर्थविशेषत्व-
 नियमादिति दीधितिक्रान्तमथ्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन
 स्वार्थैव कर्त्तृत्वे शब्दशानजादेरिव लडादेर्वर्त्तमानत्वबोधक-
 तया सुवर्धकती तदन्वयासम्भवात् सुवर्धे तिचर्थान्वयस्यादृष्टः
 चरत्वाच्चेति ।

शब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिक्रान्तिसंज्ञेय
 तत्कर्म भेदेनैपि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव

कौत्सीपि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वाच्च तदाख्या-
 तस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके
 लक्षणायां इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तदगुरुत्व-
 स्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वे-
 मपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघ-
 वाच्च । न च कर्तृनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव
 तिङामसिद्धं कर्तृन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वर-
 सङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरच्छायाः सदर्थ्यावगाहित्विनियमा-
 दन्यथा कर्तृनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्यशक्तत्वसम्भवे
 कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योन्मत्तप्रपितत्वापत्तेः ।
 अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्-
 प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात् न स्यात्
 पटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादि-
 पदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात्
 इत्याख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात् प्रत्युत
 पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
 एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुण्यशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु
 यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्वार्थः कर्त्तानुभाव्यते
 तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नाम्नोऽर्थे विशेष्य-
 विग्रया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तस्य लीय-
 सुपो व्यक्त्यर्थमवश्यं कर्त्तुराख्यातवाच्यता इति तत्र यस्य
 नाम्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते तत्रैव प्रथमा-
 तृतीययोरपेक्षेत्वेवमभिहित्वाधिकारोद्यमुपां व्यवस्थासम्भवादिति
 प्राङ्गुरित्यास्तां विस्तारः ।

तिङ्सु लटं लक्षयन्नि विभजते च ।

अयोगभावतः स्वार्थातीतत्वमवबोधिका ।

तद्विषयं पदभेदेन विविधान्वा षपीदृशः ॥

यादृशतिङ्ः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्व-
बोधकत्वाभावस्तादृशी तिङ् लडुच्यते । इयञ्च परस्मैपदा-
त्मनेपदभेदेन द्विविधा । अन्या लोडाद्या अपि तिङ्ः ईदृशो-
द्विविधाः इत्यवान्तरभेदः संक्षेपार्थमेकग्रन्थेनोक्तः । जानाति
जानीते पचति पचते इत्यादौ तिवादीनामष्टादशानामपि
स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्मिकातीतत्वबोधस्योप-
धायकत्वाभावस्तदुपसन्धाने जानाति स्मेत्यादितस्तथानुभवात् ।
जानीयादित्यादौ लिङादेर्लक्षणादिना स्त्रीपस्याप्यस्यातीतत्व-
स्यानुभावकत्वाभावो न स्वशब्दसन्दंशाभावप्रयुक्तः सत्यपि
तत्सान्निध्ये जानीयात् स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः ।
द्विरुक्तधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थे परोक्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन वा
विशेषणीयं नातो बुभुजे बुभुजाते इत्यादिस्थलीर्याल्यतिप्रसङ्गः ।
आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः तद्वि पचतीत्यादौ
धात्वर्थे तदनुकूल स्वार्थकृत्यादौ वा लडादिनानुभाव्यते अपचत्
पच्यतीत्यादौ तु लङ् लडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभाव-
प्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ अन्यथा वर्त्तमानध्वंसाद्यन्त-
र्भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः । सम्प्रति
पचतीत्यादौ सम्प्रतिलटोः सम्भेदान्नैकतरवैयर्थ्यम् । इदन्तु
बोध्यं वर्त्तमानत्वमत्र न • कालवृत्तित्वं कृतपाकेऽर्घ्यं पचतीति
प्रयोगापत्तेः परन्तु तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव गौरवस्य प्रामा-
णिकत्वादित्यञ्च प्रागुक्तस्य पञ्चादुच्चार्यस्य च पचतीत्वस्य भूतः
भावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनुभावकत्वानुरोधान्नष्टः तत्र
शक्तेरावश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्वस्य भूतभावि-
तत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरितस्तत्तदस्यात्

जन्यायां तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य
 तत्तत्कालोच्चरितत्वं तत्तदाख्यातधर्मिकतत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं
 न नियामकं वाच्यम् अतएव श्रूयमाणाख्यातव्यक्तेरेवातीतादि-
 कालोच्चरितभ्रमदशायामिदानोन्तनादपि पृचतीति प्रयोगा-
 इतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेः सर्वजनसिद्धो बोधः
 सङ्गच्छते । न च पचत्यपि चैत्रे नार्यं पचतीति प्रयोगः
 स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समयान्तरावच्छेदेन चैत्रे
 सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थेऽप्येव लडर्थं वर्त्तमानत्वस्यान्वयेन
 वर्त्तमानकालावच्छेदस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे बाधेन
 तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावस्मन्मतेऽप्यति
 रात्रे षोडशिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङ्दर्शान्वयस्य
 व्युत्पन्नत्वात् । एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने
 चैत्रो न पच्यतीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेर-
 भावसत्त्वादित्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थं
 एवान्वयेनातीतादिकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य
 भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादावसत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात् ।
 अतएव च निष्पन्नं न पच्यतीत्यादौ निष्पन्नात्रकर्मकभावि-
 कृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्कालावच्छेदेन तादृशात्र-
 कर्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः ।
 क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः तच्च द्विविधं वर्त्तमान-
 क्षणोत्तरकालावच्छेद्यत्वं तादृशक्षणाव्यवहितप्राकालाव-
 च्छेद्यत्वञ्च तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीति जिज्ञासायामेव गच्छ-
 तीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यगतिमांशं त्र इत्यर्थः ।
 चैत्रः कदा सम्पूगत इति जिज्ञासायामेव भागच्छतीत्युत्तरस्य
 वर्त्तमानक्षणाव्यवहितप्राकालावच्छेद्यागमनवान् इति न
 प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः ।

लडादेः पदमेदेनोद्दिष्टं है विध्यं निर्वक्ति ।

धातोरर्थस्य कर्तृत्वबोधकं व्यञ्जयन्तयोः ।

परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च ।

व्यञ्जन्तधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृश-
माख्यातं तत्परस्मैपदं पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्व-
माश्रयत्वलक्षणं बोध्यते न तु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य
क्वचो निवेशात् चित्रीयते इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्गः
समपद्यत घातिता घातितारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्ता-
ख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न प्रसङ्गः । यङन्तस्य
धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यातमात्मनेपदं चैत्रः
पापच्यते इत्यादिकमेव पौनः पुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्व-
बोधयति न तु पापच्यतीत्यादिकं बोधवीतीत्यादौ तु यङो लुकि
धातोर्न तदन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य पचतामित्यादौ
परस्मैपदस्य धारणं पूर्ववत् । अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रिया-
फलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र
परस्मैपदं साधु स्वरित्जितः कर्तृभिप्राये क्रियाफले इति
सूत्रेण कर्तारमभिप्रेति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्ध-
क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव स्वरित्जित्
ख्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तद-
निष्ठे पदान्तरमित्यापिश्लीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव शब्दानावि-
स्थले स्वगते फले ददे इत्येवं परगते तु ददांतीत्येववृत्तं
प्रयुञ्जते वृद्धाः । स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ च सामान्यतः
श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशिबं फलमनुष्ठानरीति-
मीमांसयोः स्वर्गतस्तया कल्पनादिति प्राञ्जः । चिन्तामणि-
कृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति
सुत्रार्थस्तो न * आजकादीर्दक्षिणादिसम्बन्धैर्बन्धः यान्नादिकरणे

यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदं पङ्गतस्यापि
यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजका इत्यादिकः
साधुरेव प्रयोगोऽत एव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्यः यजेत
इत्यादावप्यात्मनेपदं धनकामो गणपतिं मूर्खकामोऽर्चयेद्-
रिमित्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते इत्याहुः ।

लोटं लक्षयति ।

स्वतन्तुमत्त्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।

अनुकूला यादृशौ तिङ् स्व व लोट परिभाष्यते ।

करोतु कुरुतां कुर्वन्तु इत्यादौ तुप् ताम्भृतयश्चैत्रा-
द्युक्तत्वधी सहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोध-
यन्ति न तु तिवाद्याः अर्थापत्तिगुरूणामित्यादौ षष्ठानुमतत्वं
न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु कर्दर्थे नवा स्वतन्तृत्वेन ज्ञातस्य ।
पञ्चो पचत्वित्यादौ अनुज्ञैव लोटोऽर्थः सा च कर्त्तुरिष्टत्वे
सति वक्तुनुमतत्वं तेन चैत्रवक्तृकतादृशवाक्यात् चैत्रानुमत-
स्त्वेष्टस्य पाकस्थ कर्त्वी पञ्चोत्येवं बोधः । शूलं विश विषं
भुञ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः शूलप्रवेशादौ
कर्त्तुरिष्टत्वाभावात् किन्वाज्ञैव सा च वक्तुनुमतत्वे सति कर्त्त-
रनिष्टहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्त्वानिष्टहेतुशूलप्रवेशकर्त्ता-
वाङ्मत्त्वमित्याकारस्तत्र बोधः । पर्वतमप्युत्पाटयानि ससुद्र-
मपि शोषयाणीत्यादौ लोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्य-
धर्मिकस्त्रशक्यत्वाध्यवसायः तथा च स्वेत्तराशक्यं यत् पर्वतोत्-
पाटनं तद्वर्त्मिकस्त्रशक्यत्वाध्यवसायवान् इत्येवं तत्रान्वय-
बोधः न स्त्रोयैकार्ष्विनिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च
प्रत्ययस्य नान्यत्पन्नमिति वक्ष्यते । अस्तु वा निपातस्यैवापि
धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः तिङ्स्तु स्त्रशक्यताध्यवसायमात्रम्
अध्यवसायावधारणं क्वचिद्वन्नाशंसनमपि लोटोऽर्थः न चैत्रोक्ता-

ज्जीवतु भवानिति वाक्यात् चैत्राशंसाविषयवर्त्तमानजीवनवांस्त्व-
मित्थेवं तत्र बोधः । घटो नीलो भवतु भवान् सुखी भवतु
इत्यादौ तु धातुनेव लक्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ
तिङ्गा प्राशंसनीयत्वं प्रतीयते नामार्थस्य नीलादेर्धात्वर्थोत्पत्तौ
भेदेनान्वयस्याभ्युत्पन्नत्वात् एवञ्चाशंसाविषयवर्त्तमाननीलोत्-
पत्तिमात्रो नीलो घट इत्यादिकस्तत्र बोधः । अस्तु वा नीलादि-
पटसन्देशवशात्नीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयध्वंसा-
नधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः ।

लिङ् लक्षयति ।

लोङ् लडन्या विधेर्बोधसमर्था तिङ् लिङ् च्यते ।

प्रवर्त्तकचिकीर्षायां हेतुधीविषयो विधिः ॥

विध्यन्वयबोधः प्रति समर्थाल्लोटोलोटश्च भिन्ना तिङ् लिङ्-
च्यते । विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रस्यात-
द्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वं स तथा तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागवपाकादिधर्मिकतन्निश्चया-
देव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेरेवञ्च यजेत
पचेत्तत्यादौ यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्ठाननुबन्धी
च इत्याकारको बोधः पटमानय इत्यादौ सप्तमं पदं गृह्णाती-
त्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोट्लटी न ताभ्यां भिन्ने
यष्ट्यं देयमित्यादौ तु तथादिकं कार्यत्वादिकं बोधमदपि
न तिङ्भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च पच्यादित्यादावाशी-
र्लिङ् न प्रसङ्गः । यद्यपीदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव
प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीयायाः प्रस्य चेदानीन्तन्या-
कृतेः साध्यताप्रज्ञादपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथात्र इदानीन्तनस्वकत्व-
त्संभवेनापि लिङ् शक्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकाशत्वं तत्रा-

प्रयोजकं तथापि पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नजादिना समुद्र-
तरणादेः पङ्क्तु प्रभृत्कृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृति-
साध्यत्वं लिङ्गार्थः तथा तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ
तृप्तिकामिष्टसाधनत्वस्य न कलञ्जं भुञ्जीतेत्यादौ च कलञ्जभक्ष-
णादेः बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्याः इष्टसाधनत्वादि-
कर्मणि । नचाहोरात्रावच्छेद्यभोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य
कृत्यसाध्यत्वादष्टस्यामुपवसेदिति विधेर्वाधः कृत्यधीनसमय-
सम्बन्धरूपस्य चैमिककृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽत्यनपायात्
तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात्
पाकं कुर्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य जलं ताडयेदित्यत्रेष्ट-
साधनत्वस्य श्येनेन यजेत इत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य
शाल्ये वाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङ्गं प्रमा-
न्यते तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः ।
प्रतु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्ट-
साधनत्वं लिङ्गार्थ इति तद्वाधकतया जलं ताडयेदित्यादेर-
प्रामाण्यमेव तत्र कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन
पुरुतरशक्तिषट्कापत्तेः श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेरप्रामा-
ण्यपत्तेश्च श्येनस्य वैरिवधकामकर्तुव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरि-
तस्यानुबन्धित्वात् , न च तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तस्मत्तेऽपि
भगवत्यां गच्छेदित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः न विधी-
परः शब्दार्थ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च । ननु बलवदनिष्टाजन-
कत्वविशिष्टेऽप्येष्टसाधनत्वे , लिङ्गः शक्तिग्रहादिष्टसाधनता-
मात्रस्य श्येनादावनुभावकत्वसम्भवाद् न तत्र लिङ्गो लक्षणा
पर्युपेयान्दयधीस्तस्मात्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वापेक्षया . लघुत्वेन
तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादत एव श्रोतव्यः
शुक्तिवाक्येभ्यः इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेऽपि शक्तमपि

श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न लाक्षणिकम्
 अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशब्दत्वेन मुक्ति-
 हेतुत्वे नियमादृष्टकल्पनापत्तेरिति पक्षधरमिन्द्रैरष्टुक्तामिति चेन्न
 पश्चादिपदस्यापि लाङ्गूलादिमत्तया मूर्षिकादिबोधने मुख्यत्वा-
 पत्तेः । स्यादेतत् इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकामः
 पचेत्तेत्यादेरपि प्रमाणापत्तेः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादे-
 रोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति चेन्न स्वर्गकामादिसमभिव्याहृत-
 विधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वान्वयबोधं प्रत्येव
 साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिसत्तेऽप्युक्तविधेस्तद्बोधकत्वा-
 सम्भवात् इयांस्तु विशेषो यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तररूपेणैव
 यदि विधिवाक्याद्बोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैविष्टं विधेः
 शक्यतावच्छेदकं नोचेदिष्टत्वेनैव अतएव विश्वजिता यजेते-
 त्यादौ इष्टमामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्त्तक-
 स्येष्टविशेषसाधनत्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः
 फलं कल्पयति । यत्तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिफल-
 साधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारलभ्यमिति तत्तुच्छं
 पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वेऽन्वयायोगात् स्वर्ग-
 कामादिवृत्तिशब्दैकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वात्
 फलाव्यवहितनियतपूर्ववृत्तित्वविशेषालनः क्लारिण्यत्वस्य फल-
 गर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च । नन्वेवं
 स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावती व्यक्तिसत्प्रत्येकाधिकारणावच्छेदेन
 तत् प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्दर्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धो-
 ऽन्यथा सिद्धानिरूपकस्तद्धर्म एव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं तच्च यागादौ बाधितभ्रमसिद्धं
 वा यागत्वादेर्निर्द्वन्द्वस्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तितानवच्छेदकत्वात्
 दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः सखगुणत्वादेश सादृश्यस्य

स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति अन्यत्रासिद्धानिरूपकत्वादतः कथमिष्ट-
साधनत्वं विधेः शक्यमिति चेत् सत्यं स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद-
र्भावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च स्वर्गवृत्ति-
वैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राकालवृत्ति-
तावच्छेदकौभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात् ।
न चैवं वैध एव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानादयं कल्पत्वव्या-
कोपः । स्वर्गवृत्ति यत्किञ्चिद्वर्त्मत्वेन गृहीतस्यापि वैजात्यस्य
यागविशेषजन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्योद्देश्यत्वात्
यदि च जातित्वसामान्यलक्षणया निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं
जातिमत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे
सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्द्वैजात्येन विशिष्टस्य स्वर्गादेः स्मृतौ
बाधकाभावः संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेना-
ग्रहणसम्भवात् समानप्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं
न तु समानप्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात् यदि वा तत्तद्द्वैजा-
त्यावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्तज्ञाना-
नन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं प्रामाणिकं
संमर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधीहेतु-
त्वात् इत्यमेव च शुद्धमनस्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनः-
पदादेः शक्तिभङ्ग इति विभाव्यते तदा तत्तद्द्वैजात्यावच्छिन्न-
स्यैव स्वर्गस्य निरुक्तसाधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति
तुदेव यागादौ लिङ्गाद्यैरनुभाव्यतां अनुभाव्यतां वा स्वर्ग-
प्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वलक्षणमेव स्वर्गसाध-
नत्वं तच्च वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव स्वर्गा-
भावस्य प्रयोजकीभूती योऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यत्-
प्रतियोगित्वेन यागादेः सुघटमेव कारणाभावस्यैव कार्याभाव-
प्रयोजकत्वात् साधनतायाः पक्षार्थान्तरत्वमपि तस्मात्तस्य

न लिङ्गर्थत्वं जलं न ताडयेदित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामा-
 न्यापत्तेः परन्तु स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः । रत्नकोष-
 क्तस्तु पाकादिकृतित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादि-
 चिकीर्षात्वात् सैव पाकादौ प्रवर्त्तिकेति तस्यां पाकादिकृतित्वा-
 वच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कृतिगतमेवैष्ट-
 साधनत्वं लिङ्गर्थः तादृशचिकीर्षायां क्रियाधर्मिकायाः कृति-
 साध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य बाधियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयो-
 स्यायोरविध्यर्थत्वात् पाको मत्कृत्या साध्यतां इतीच्छायाः
 प्रवर्त्तकतवेऽपि न तस्यां पाकधर्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन
 हेतुत्वं मानाभावात् किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मि-
 केष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव इष्टस्य तादृष्येण इच्छां प्रति तदव-
 च्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादन्वया गृह-
 ष्टित्वाटिविशिष्टपाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्मि-
 कस्वगृहृष्टित्वाद्यनन्तधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः
 एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनीभूतयागकृतिमान्
 स्वर्गकाम इत्याकार एव बोध इति भावना विशेष्य एव स्वर्ग-
 कामादौ लिङ्गादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते अन्यथा यागः
 स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इति अन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्य-
 विशेष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः स्वर्गकामो सज्जेतेत्यपि प्रयो-
 गापत्तिश्च स्वार्थभावनाविशेष्य एव तिङ्गः सङ्ख्याभिधायित्वेन
 स्वर्गकामस्यातथात्वे तत्र तिङ्गर्थसङ्ख्याया उदासीनत्वात् बह-
 वदनिष्टाजनकत्वन्तु लिङ्गर्थः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशे-
 षणत्वेनान्व तुमर्हति प्रत्ययान्तमेकस्वार्थान्वदिपदान्तरार्थान्वयि-
 त्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनियमस्य जानतीत्यादावेकं व्यभि-
 चारादित्यञ्च पङ्क्तुः समुद्रं न तरेदित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः
 समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्कुरिति दृष्टिकामो जलं न ताड-

येदित्यादावपि इष्टसानत्वशून्याया जलताडनकृतेराश्रयस्तृप्तिकाम इति परदारान्न गच्छेदास्तिक इत्यादौ बलवदनिष्टाजनकशून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रय आस्तिक इत्यर्थः इत्याहुः ।

इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं वङ्गायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्विषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्विषविषयत्वेनाव्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् विषस्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलवद्विषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा तद्विरहस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात् । ज्वरार्त्ती नाम्नमश्रीयात् इत्यादिलौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्विजातीयदुःखाजनकत्वे लिङ्गो लक्षणा । तथा अष्टमचन्द्रे न गच्छेदित्यादावपि धातोरगतिहेतु दुरिते तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतु दुरितं तत्तदनिष्टाजनकं नेत्येवं तत्र बोधः अन्यथा तथाविधगतेः पापजनकत्वे तद्विहारा कालान्तरभाविदुःखजनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्यापत्तेः । गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचका इत्यादिवचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात् एतेन सपापस्तुलां नारोहेदित्यदिपरीक्षाविधयोऽपि व्याख्याताः तत्रापि धातोरारोहणं हेत्वदृष्टलक्षकत्वादत एव जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् । प्ररौच्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मता इत्याचार्यैरभ्युक्तमिति षदन्ति । परे तु साध्यताविशिष्टमेव विध्यर्थः तत्राप्येवकारस्थल इव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्तालक्षणासाध्यताघटकपुण्येकवस्तुन्येव लिङ्गादेः शक्तिः विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्थ्यादया लभ्यं अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्तित्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान् यागसाध्येष्टवाञ्छ

इत्याकारक एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः तेन भावनायाः प्रथमास्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते सम्पद्यते च शास्त्रदेशितं फलमनुष्टातरौत्यादिकः प्रवादः यान्मादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य विधिबोधत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्तुरौदासीन्याद्भावनाविरहाच्च । धात्वर्थावच्छिन्नतिङ्घस्यैव तथात्वादिति । नचैवं पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्यादित्यादिविधेर्बाधः तत्र स्वाश्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्तव्यत्व्यात् इतरगतत्वे प्रमाणासत्त्वस्थल एव साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्तरि तदन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं विध्यर्थोऽस्तु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानसम्भवात् विश्वजिता यजेत राजन्य इत्यत्रापि विश्वजिदयागसाध्ययान् क्षत्रियः इत्यन्वयबोधोत्तरं साध्यविशिषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कर्णत्वात् तथापि हृत्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ हृत्तिकामादेर्जलताडनसाध्यसामान्याभावस्य बोधने वाधादिष्टत्वेन तदवान्तरस्वर्गत्वादिना वान्वयबोधस्यानुभक्तित्वाच्च ताद्रूप्येण शक्तिरन्वयेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्यत्वसंसर्गण धात्वर्थस्य तन्नाम्नयात् विशिष्टार्थलाभ इत्येव किं न रोचयेः अतएव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्तिर्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राहुः । प्राभाकरास्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतावान् इत्याकारकः प्रथमं न बोधः तत्कामकार्यत्वस्यान्वये प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञातव्यस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्वं यागेऽङ्गुहीतत्वात् साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्य तत्रासत्त्वात् स्वर्गपर्यन्तस्थायिस्रव्यापारवत्त्वस्य तादृगव्यापारानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात् स्वर्गकामः पचेतेत्यादावप्रामाश्यानुरोधेन उक्तरीत्या योग्यतार्थियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यस्य कर्मणः

फलाभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्य-
 भिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात् अतएव स्वर्गकाम-
 नियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः
 कार्यतावान् इत्यपि नादिमो बोधः स्वर्गकामस्य नियोज्यत्व-
 हि न तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामकार्यताविशिष्टे यागे
 लिङ्गकार्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः नापि तदीय-
 कृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वं स्वर्गकामः पचेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः
 परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्यताज्ञानस्य
 विशेष्यत्वं तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षात्साधनस्य
 यागादेः स्वर्गपर्यन्तस्यायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन
 साधनत्वाग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति तस्मात् कार्य एव लिङ्गः
 शक्तिरतस्तत्रैव धात्वर्थयागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च
 यगपदन्वयात् यागस्य कार्यं स्वर्गकामनियोज्यताकं स्वर्ग-
 कामकृतिसाध्यं वेत्याकारक एव प्रथमं बोधः । स्वर्गकाम-
 नियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शची-
 सम्पर्कादिके कार्यं पूर्वं गृहीतत्वात् उत्तरकालन्तु यागकार्यस्य
 स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामनियोज्यताकत्वं वा यागस्य
 तथात्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्यात् यागः
 स्वर्गकामस्य कृतिसाध्य इत्याकारकः स्वर्गकामनियोज्यताको
 यागः कृतिसाध्य इत्याकारको वा प्रवृत्त्यौपयिक श्रीपादानिको
 बोधः स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्रव्यापारस्य पूर्वमुपस्थित्या
 स्वर्गकामनियोज्यत्वाद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे
 सुग्रहत्वात् न च तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि-
 कार्यत्वे शक्तस्य, लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यलौकिक-
 स्थले कार्यत्वविशिष्टे लक्षणैवास्तु तावदेव स्वर्गकामनियो-
 ज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं तथा सति अपूर्वस्य द्रुता-

प्येण विध्यनुभाव्यत्वानुपपत्तेः कार्यत्वावच्छिन्नशक्तत्वेन पद-
 ज्ञानस्य तदवच्छिन्नानुभावकत्वात् । नचैवं गङ्गायां घोषो
 दृश्यतामित्यादौ लक्ष्यस्य तीरादेरन्वयधोविषयत्वं न स्यादिष्ट-
 त्वात् । शक्तापदान्तरस्यैव तत्रोपस्थिततीरादिमाकाङ्क्ष-
 शक्यार्थानुभावकत्वात् पाकं करोतात्यादिप्रत्यक्षे पाकादेरिव
 तत्रापि तीरादेस्तदस्त्वज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात् अतएव
 न तावद्द्विशिष्टधोविषयस्यैव विशेषणत्वं क्वचित्तदभिनिवेशस्तु
 सामग्रीवशादित्याचार्यैरप्युक्तं लौकिकलिङ्गः क्रियायां कार्य-
 त्वानुभावकत्वे तु तादृशल्लिङ्गावच्छेदेन कार्यत्वे शक्त्यन्तरं
 वाच्यं नो चेत्तत्रापि उक्तैव गतिः अतएव लोके लिङ्गं लाक्षण-
 कीति गुरुणां सिद्धान्तः सङ्गच्छते इत्याहुः तच्चिन्त्यं दृष्ट-
 साधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरप्रामाण्य-
 सम्प्रत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकामकृतिमाध्यत्वस्य तत्काम-
 नियोज्यताकत्वस्य वान्वये स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे माना-
 भावात् प्रत्यहं सन्ध्यामुपासौतेत्यादिनित्यविधेरपि सन्ध्यामुपा-
 सते येतु इत्यर्थवादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचि-
 त्वात् त्रिधिशेषोभूतार्थवादस्य गुरुणमपि प्रामाण्योपगमात् न च
 नित्यकर्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः न हि फलकामनां
 विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येक
 काम्यसाधनताधियः कारणत्वात् किन्तु यदकरणात् प्रत्यवाय-
 स्तत्त्वं तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धं नियोज्यान्ययस्य प्रामाणि-
 कत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारणस्वर्गसाधनतामाहस्य तद्यौ-
 ग्यताविधया प्रागिव यागादौ सुग्रहत्वाच्च स्वर्गादिनियत-
 पूर्ववर्तिस्वावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्ता-
 रूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वस्य
 व्यापारत्वाद्यवृत्तितत्वेन तदग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक् ।

श्राद्धे भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीथास्त्वमित्यादौ श्राद्धे भोजनाय
निमन्त्रितो भवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङ्गर्थः ।
तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेश
एव च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति तथा च श्राद्ध-
भोजनधर्मिकस्वकर्त्तव्यत्वधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्या-
कारस्तत्र बोधः तादृशधीजनकस्य भवतात्र भोक्तव्यमित्यादि-
वाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य
निरुक्त प्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् तत्र च यस्य प्रत्या-
ख्यानं प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणमिति वृद्धस्मरणत्वात् निरुक्तधीजनक-
वाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्या-
ख्यानकत्वं श्राद्धमुपक्रमस्य अनिन्दितेनामन्त्रितो नापगच्छेदिति
श्रुतेः एवञ्च पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं
लिङ्गर्थः तत्प्रत्याख्यानं प्रत्यवायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव
तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्याख्यानाहर्वाक्यप्रतिपाद्यत्वं
प्रत्याख्यानाहर्त्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वं यत्प्रत्याख्यानं
कामचारस्तदामन्त्रणमिति स्मृतेः वालं युद्धात्तारयेस्त्वं
जलाद्विप्रं समुद्धरेरित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयो द्रष्टव्यः । धेनुं
दद्यास्त्वमस्मभ्यमित्यत्र प्रार्थना लिङ्गर्थः तच्च स्वसम्पदानक-
दानधर्मिकसम्बोध्यकर्त्तव्यत्वप्रकारकवक्तिच्छाविषयत्वं तेन
चैत्रकृतकतादृशवाक्यस्थले धेनुकर्मकचैत्रसम्पदानकदानत्वाव-
च्छिन्नधर्मिका या युष्मत्कर्त्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेषी-
भूतस्य दानस्यानुकूलकृतिमां स्त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः ।
भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य इत्यादौ क्वचिन्नोऽपि निरुक्तप्रार्थनार्थः
तत्र च भिक्षा भिक्षणीयं क्वचिद्विहितं इति न्यायात् । ऋदो यदि
धूमवान् स्यादित्यादौ धातोर्निरुद्धलक्षणया भेदोऽर्थस्तदुत्तर-
लिङ्गशाश्रयत्वं यद्दि शब्दस्तु लक्षणाया निरुद्धत्वसम्पत्तये तेन

धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रद इत्यर्थः धूमवान्नेत्यत्र निपातार्थ इव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूमवदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वये क्षत्यभावात् ह्रदो यदि धूमवानित्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः इत्यत्र ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वङ्गिमान् स्यात् इत्यत्रापि धूमवङ्गिनी ह्रदो धूमव्यापकवङ्गिमङ्गेदवानित्याकारकस्तत्र बोधस वङ्गिमान् यो धूमवानित्यादौ यो धूमवान् स वङ्गिमानित्यादौ च यद्योगप्राथम्यादिवशादिव प्रकृतेऽपि स्याद्योगप्राथम्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वङ्गादेर्भानसम्भवात् अतए ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादिको प्रयोगः घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् यदि घटवान् स्यादित्याद्यर्थे तु तादृशप्रयोगो योग्य एव धूमस्योद्देश्यकुत्रावनिक्षेपात् । यद्योगप्राथम्यञ्च प्रत्येकस्य व्यापकताग्रहे तन्म न तु यद्योगस्य प्राथम्यम् । स शूरः स विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित इत्यादौ न घटपदोऽसौ जुगुञ्ज यः कलम् इत्यादौ च विनापि यद्योगप्राथम्यं तत्र तादेव शौर्यादौ लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् गुणयदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धानोरत्यन्ताभाव एवा तदुत्तरलिङ्गस्तु पूर्ववदाश्रयत्वं तत्रान घटवृत्तित्वाभावव गुणत्वं घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य इत्यवृत्तित्वस्याभाववृद्धितं तत्र बोधः । परे तु ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वङ्गिम स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य स्याच्छब्दस्यापादकत्वं हितभेद चापत्तिरर्थः तेन धूमवत्तापादकताकवङ्गिमत्तापत्तिविशेष ह्रद इत्याकारकस्तत्र बोधः । यदि शब्दस्तु त शार्थतात्पर्यग्राहकः । यद्ययं धूमवान् वङ्गिमानपि स्यात्त्यादौ तु यदि शब्दस्यैवापादकत्वमर्थः इत्याहुः । यो न

णायावगुरेत् तं श्नेन यातयादित्यादौ च हेतुहेतुमतीर्लिङ्
इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतुब्राह्मणावगोरणवान् तदीय-
शतयातनं^१ ब्राह्मणावगोरणजन्यम् इत्याकारको बोधः
ब्राह्मणावगोरणं हन्तुमुद्यमः पौर्वापर्यमात्रं तत्र लिङ्गार्थः न
हेतुहेतुमद्भावः पश्चात्तस्य कल्पनात् अन्यथा दुरितापूर्वस्य
वाच्यत्वापत्तेरिति तु प्राभाकराः । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं
नयेद् ब्रह्म शाश्वतमित्यादावप्युक्तीत्याऽन्वयः ।

ऋती स्वदारानुपयादित्यादौ च स्मृती न स्वदारगमना-
ऽऽरिष्टसाधनत्वे विधेस्तात्पर्यं दारगमनादि लौकिकप्रमाणाव-
तिष्ठसाधनताकत्वेन विधेयत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापक-
स्यैव श्रौतविधित्वात् किन्त्वयोगव्यवच्छेदपर्यवसिते नियमे
। च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्तदेकदेश एवा-
भावे ऋत्वादिकालस्यावच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालाव-
च्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रतियोगि-
त्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः । यद्वा प्रत्यवायहेतुत्वम-
पावस्य इयं तत्र लिङ्गार्थस्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्याव-
च्छेद्यत्वेन च कालस्यान्वयिनि अभावे लिङ्गा प्रत्यवायहेतुत्वस्य
बोधनात् ऋतुकालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतु-
त्वाकार एव तत्र बोधः । न च येषां दाराणां गमनमलीकं
। प्राप्तावगमने प्रत्यवायो न स्यात् उक्तवाक्यादलाभादिति वाच्यं
। प्रद्वारपदस्य स्वदारभिन्नो यः स्वसमानकालीनस्तदन्यस्त्रीपरतया
। ऋत्वेव तत्र स्वदारऋतुकालावच्छेद्यस्य स्वदारभिन्न-
। स्वसमानकालीनेतरस्त्रीगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात्
। स्वसमानकालीनस्त्रीगमन एव तादृशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्
। तेन आहृदिने षिट्शेषं भुञ्जीतेत्यादिकोऽपि नियमविधिः
। शक्यातः^२ । पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादि लिङ्गोऽपि नेष्टसाध-

नखे तात्पर्यं भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि प्रागुक्त-
 नियमे पञ्चनखानां पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे माना-
 भावात् ऋतावुपेयात् स्नां भार्यामन्यथा भ्रूणहा भवेदित्यादि-
 निन्दार्थवादवलात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्व-
 व्यवस्थित्यैव तद्विधेर्नियमपरत्वकल्पनात् किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेद-
 पर्यवसन्नायां परिसंख्यायां सा च यद्यपि न शशादिपञ्चविधान्
 पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारापञ्च नखभिन्नस्य शोदनादेर्भोजनस्य
 निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा-
 तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येव
 तत्र वाक्यार्थ इति तत्रत्यलिङ्गा प्रत्यवायहेतुत्वमात्रं प्रत्याथ्यते
 प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात्।
 ननूक्तलिङ्गः परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजनस्य
 प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादिपञ्च-
 पञ्चनखानां भोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नियम-
 विधिरैवायमुचितः भोजनतदभावयोरेकस्यापि प्रमाणान्तरेण
 प्रत्यवायहेतुत्वस्याकृत्वत्वादिति चेन्न प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे
 पञ्चनखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः शशादिपञ्च भुञ्जीत इत्यत एव
 पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवान्। श्वाविध-
 श्लकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यात् पञ्चनखेष्वह-
 रनुष्टांश्चैकतो दतः इति मनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्धारण-
 समस्या श्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवायहेतु-
 तायाः कृतत्वाच्च श्वाविधमित्यस्य श्लकविशेषणत्वात् एवञ्च
 याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्हि जो धनमर्जयेदित्यादावपि लिङ्गः परि-
 संख्यैवार्थस्तेन याजनादिभिन्नैर्ब्राह्मणस्य धनमर्जनं प्रत्यवाय-
 हेतुरिति वाक्यार्थः न कृष्याद्यैरनापन्नैर्ब्राह्मणो धनमर्जये-
 दित्यादिवचनैरुपायान्तरेण विप्राणां धनमर्जनस्य प्रत्यवायहेतु-

त्वस्व स्फुटत्वात् न तु याजनाद्यैः ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति नियमविधिर्याजनादिना धनानर्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवाया-श्रुतेः ।

लङ् लक्षयति ।

या अयोगं विना धातोः शपन्तस्यार्धमिके ।

अतीतत्वयष्टे हेतुस्तादृशी तिङ् लङ् लक्षते ।

स्मशब्दस्य योगं विना शपन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वय-धीहेतुर्यादृशी तिङ् तादृशी तिङ् लङ् उच्यते शिवादिभ्रस्व-शेव स्यादित्यत्रेव नङो द्विरुक्तेरनित्यत्वं लङोच्यते इति वा पाठः तिवादिश्च स्मशब्दोपसम्भानं विना धातोरर्थे नातीतत्वं बोधयति पपाचेत्यादौ लिङादिर्बोधयन्नपि न शपन्तस्यापच-दित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङ्स्तथात्वम् अदीव्यदि-त्यादौ शपन्तस्य धातोरर्थे स्मार्थमबोधयन्नपि दिवादिस्तत्-सजातीय एव तच्छुलमपचत् इत्यादावमो निरुक्तसजातीयत्वे-ऽपि न तिङत्वमतस्तद्बुदासः प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वाद्य-नाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणाच्च पच्यतां पच्येतां पचतामित्यादाव-गतां अपचतां आपाक्तमित्यादौ च लोटो लृङ् लुङ्स्तामातां गृह्यते न प्रसङ्गः । अत्रापचदित्यादौ लङोऽतीतः काल इव तच्चिद्धं ह्यस्तनत्वंमप्यर्थः तच्च पूर्वादिनवृत्तित्वमिति कौमाराः ह्यस्तनत्वं लङो नार्थः किन्त्वद्यतनमिदत्वं अनद्यतने लङिति गच्छिन्यनुशिष्टं रित्यपरे । तथा च वर्तमानध्वंसप्रतियोगि-पूर्वादिनवृत्तिपाककृतिमान् तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्ति-पाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः । प्रायिकश्चेदं तेन ह्यस्तन-त्वादिशून्येऽपि काले क्वचिन्नडादेः प्रयोगः । ह्योऽपचदित्यादौ ह्यःपदाख्याताभ्यामेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते सभेदन्त्या-यात् प्रान्येया पक्ता पचतीत्यत्रेव निराकाङ्क्षतापत्तेः ।

लुङं लक्षयति ।

हन्तेः कृतबधेरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका ।

सिजन्तस्यायवा धातोस्तादृशौ तिङ् लुङोच्यते ॥

कृतबधादेशस्य हन्तेरर्थे किंवा सिजन्तस्य धातोरेर्थं याती तत्वस्य बोधिका तादृशौ तिङ् लुङा लुङ्शब्देनोच्यते । जघान हन्तिस्म इत्यादौ लिङ् लडादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधकोऽपि न कृतबधादेशस्य न वा सिजन्तस्य अबधीत् अबधिष्टा अबधिषुरित्यादौ तु लुङ् मात्रं तथा बध्यात् बध्यास्तां बध्यासुरीत्यादौ कृतबधादेशस्य तस्यार्थे स्वार्थानुभावाकापि आशौर्नातीतत्वस्य बोधिका । अत्राप्यनुमतत्वह्यस्तनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पच्यतां अपचत् अपचतामित्यादौ लडाद्यतिप्रसङ्गः अत्रापाचीदित्यादौ अतीतः काल इव तन्निष्ठमद्यतनत्वमपि लुङामर्थस्तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यद्यतनपाककृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः । रीतिरुक्तैव ।

लिटं लक्षयति ।

द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने ।

या न योग्या तादृशौ तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते ॥

अशिञ्चियत् अदुद्रुवदित्यादौ द्विरुक्तस्यैव अपाचीदित्यादौ तदन्यस्यापि धातोरेर्थे स्वार्थान्वयं लुङादयो बोध्यन्ति लिट्पदे जघान जघ्नतुरित्यादौ द्विरुक्तस्यैव धातोरेर्थे पिपक्षति पापच्य इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न तिङ्; तत्रापि प्रकृत्यर्थे वक्तव्यमानत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे पचाव इत्यादौ न लडाद्यतिप्रसङ्गः ।

काशाञ्चक्रे लोलूयामास ईक्षास्वभूव इत्यादावाम इत्यादेरप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रत्वादसम्भवापत्तेरन्यथा निर्वर्त्ति ।

द्विरुक्तस्य यजेरथे चकासोराम्युतस्य वा ।

या स्वार्यस्यान्वये हेतुः सा वा लिट् कथ्यते मुधैः ॥

जुष्टीतीत्यादौ द्विरुक्तस्य धातोरथे स्वार्यबांधकोऽपि लडादिने यजेरथे । चकास्तीत्यादौ चकासधातोरथे तादृगपि नामन्तस्य मनश्चाल सुरभिभाग आजगाम इत्यादावतीतः काल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः तच्चातीन्द्रियत्वं तेनातीतकालवृत्त्यतोन्द्रियचलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः । चैत्रश्चार्क पपाच इत्यादौ तु लिङुपस्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयाऽयोग्यत्वात् । एतेन व्यातीने किरणावलीमुदयन इत्यादि व्याख्यातम् शेषं पूर्ववत् ।

लुटं आशीर्लिङञ्च क्रमेण लक्षयति ।

धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधिका तिङ् लुक् क्यते ।

आशीर्लिङ्नाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका ॥

श्वः पच्यतीत्यादौ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न तिङ् लडादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न श्वस्तनत्वमपि जीवतु भवानित्यादौ तु तुवादिकं आशंसनोयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य भावित्वस्य बोधकोऽपि लडादिनाशंसनोयत्वस्य भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरष्टादशैवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्गस्याशंसां भावित्वञ्चानुभाषयन्ति । अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तन्नीचरा परकृतेरतीतत्वाद्भविष्यत्वाच्च तदानौमयं पपाच पच्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्धारणे तु पपाच पच्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः एतदवच्छेदेनातीतत्वमभविष्यत्वयोर्बाधादिति चेत् न पाककृतित्वावच्छिन्नार्थिकायां तत्तत्पाकगोचरकृतित्वावच्छेदस्वरूपसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्थकधातूत्तरन्तित्वपुदिना हेतुतथैव उक्तदोषव्युदासात् चुल्लौघ्यास्थारोपणा-

दिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः किन्तु स्थास्वारोपणाग्निनिवेशनतुषप्रक्षेपाद्यनुप्रस्फोटनपर्यन्तस्तत्तत्क्रियाकलाप एव । यदाह दुर्गः क्रियते इति क्रिया सा च पूर्वापरीभूतावयवैवेति तथाच तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधात् अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशायां पपाच पच्यतीत्यादिको न प्रयोगः । नचैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि अयं पपाच इति स्यात् निष्पन्नपाकगोचरयावत्कृतेरतीतत्वात् इति वाच्यमिष्टत्वात् तण्डुलं पपाचेत्यादि प्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात् अन्यथा सूपमपाचीदित्यादिप्रयोगस्तत्र कथं स्यात् । अतएव सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्मकनिष्पन्नपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाचीदित्यादिकः प्रयोगो भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाचीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः सूपकर्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

लृटं लृङ् च लक्षयति ।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च ।

वैशिष्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिमे ॥

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यैतिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशी लृट् यात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी लृङ् तण्डुलञ्चेत् प्राप्तात्योदनमपि पच्यति चैत्र इत्यादौ स्थितिप्रभृतयश्चैत्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्वमनुभावयन्ति तथैवञ्च द्प्राप्स्यत् ओदनमप्यपच्यत् इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वं तथाच भगव्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोर्थः वस्तुतो भाव्यादिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्तं ओदनपाक्ताद्यभाव

एव उक्तस्थले लडादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैत्रश्चेदपति-
थत् ग्राममप्यगमिथदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थश्चेदगमिथत्
सार्थमप्यलप्यत् इत्यादिकस्तु चिन्त्यः सार्थलाभाद्यभावस्य
तीर्थगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वात् इति तण्डुलश्चेत् पचेदोदनमपि
भुञ्जोतेत्यादौ तु क्रियातिपातनस्य वर्तमानत्वमेव लिङा प्रत्या-
य्यते न तु भावित्वमतीतत्वं वेति तद्व्युदासः ।

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति ।

सुवर्थानन्वितसार्थतिङ्न्वप्रत्ययस्तु यः ।

स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा ॥

सुवर्थानन्वितयाट्टशस्वार्थको यस्तिङ्न्वः प्रत्ययः स ताट्ट-
शार्थे धात्वंशप्रत्ययः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजाद्यर्थस्य इच्छादेर्न
सुवर्थेऽन्वयः किन्तु तिङ्न्वे पचतीत्यादौ सुवर्थानन्वितकृत्यर्थ-
कोऽपि तिवादिर्न तिङ्न्वः पिपक्षया कुरुतेत्यादौ तु भावकृत्-
भ्यस्य इच्छास्वरूपस्यैव सुवर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थ-
पाकेच्छामात्रस्य अस्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयव-
रूप एव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात्
सनादिप्रत्यस्य ।

विभजते । •

नामप्रकृतिकशायं धातुप्रकृतिकस्तथा ।

तवादिमः क्यक्कडादिरपरः सन्यङादिकः ॥

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति
द्विविधः । तत्रादिमो नामप्रकृतिकः क्यक्कडादिः अपरो
धातुप्रकृतिकः सन्यङादि चैत्रः पुत्रीयति इत्यत्र क्यजर्थेच्छायां
तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्य-
र्थस्य, पुत्रीदेस्तस्याश्च तिङ्न्वे आश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वये

साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छाया आश्रयत्ववाञ्छैत्र
इत्येवमन्वयधोः अतएव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छादशायां
पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः किन्तु मानुषीयतीत्यादिरिव ।
अतएवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रकारकेच्छाबोधन एवा-
सामर्थ्यम् । आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात्
आत्मसम्बधौ यः पुत्रः पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने तु तस्य
सामर्थ्यमेव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव वृत्तिशब्दैकदेशेऽपि
पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविधयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् ।
आत्मपुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
त्वात् तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं
पश्यामः । एतेन पुत्रकाम्यतीदं काम्यतीत्यादौ काम्यस्याप्यर्थो
व्याख्यातः । पुत्रीयति माणवकमित्यादौ तु आचारसदृशा-
चारः क्वजर्थस्तद्विशेषणीभूते आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते
च माणवकादेः कर्मत्वेनान्वयः तेन पुत्रकर्मकाचरणसदृशं
यन्माणवककर्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र
बोधः । पुत्रकर्मकाचरणञ्चेहान्नपानादिना संवर्द्धनतोषणादि ।
सर्पीयति शत्रुमित्यादौ सर्पकर्मकाचरणत्वं यच्छत्रुकर्मका-
चरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः सर्पकर्मकाचरणञ्चात्र सर्प-
कर्मकताडनमारणादि ग्राह्यम् । प्रासादे कुटीर्यतीत्यस्य कुट्य-
धिकरणकाचारसदृशो यः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूल-
कृतिमानित्यर्थः कुट्यधिकरणकाचारश्चेह कुट्यधिकरणक-
शयनादिरूपो द्रष्टव्यः । कर्माधिकरणयोरेव सदृशारे क्वचो-
विधानात् वङ्गिकण इवाचरति धूलिर्दण्डेगेवाचरति चक्रेषु
त्याद्यर्थे धूलिर्वङ्गिकणोयति चक्रेण दण्डेयतीत्यादिकः कर्त-
करणादेः सदृशाचारे अपप्रयोगः । मान्ताव्ययाभ्यां न स्यादि-
त्यनुशिष्टे रिदमिच्छति स्वरिच्छति इत्याद्यर्थे इदमिवाचरती-

त्याद्यर्थे च न क्वच् । गव्यति नाव्यतीत्यादावपि गामि-
च्छति गामिवाचरति इत्यादिरर्थः । ओदीङ्गां क्वचः
स्वरवङ्गावादाद्यादेशः नमस्तपोवरिवसां कर्त्तृत्वेऽपि
क्वचो विधानात् नमस्यति देवानित्यस्य देवनति" तपस्यति
शत्रुमित्यस्य शत्रुसन्तापं वरिवस्यति गुरुनित्यस्य च गुरुणां
परिचर्यां करोतीत्यर्थः । श्येनायते काक इत्यादौ क्वडोऽपि
आचारसदृशाचाराऽर्थः तत्र व प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्त्तृत्वेनैव
साकाङ्क्षत्वात् श्येनकर्त्तृकाचारसदृशाचारवान् काक इत्येव
तत्र बोधः । श्येनकर्त्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्यः । श्येनौ
इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकौत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्वडि
पुंवङ्गावः गार्ग्यमिच्छतीत्याद्यर्थे गार्गीयतीत्यत्र क्वचीव गार्ग्य
इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गीयते इत्यत्र क्वडप्रत्ययप्रत्ययस्य लोपः ।
तथा वाजोयतीत्यादौ नस्य । ओजायते श्रप्सरायते पयायते
पयस्यते गर्दभति अश्वतीत्यादाप्युक्तरीत्यैवान्वयः ओजसप्-
सरसोर्नित्यं पयसः सो विभाषया । क्वडोऽपि लोपो द्रष्टव्यो
गर्दभत्यश्वतीत्यत इति वचनादिषु सादेर्लोपः अत्रौजःपदस्यौ-
जस्विपरत्वमिति निबन्धारः । गव्यते नाव्यते इत्यादेरपि
गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः पूर्ववदवादेशः पूर्वमनुष्मना उष्मनो-
वदाचरति इत्यर्थेऽप्युष्मनायतेऽदुर्मनायते अवेहत् वेहदिवाचर-
तीत्यर्थे वेहायतीत्यादौ तस्य लुक् । गौर्भवातिनी वेहत् । अलो-
हितो लोहितो भवतीत्यर्थे लोहितायति लोहितायते स्वरितत्वाद्-
भयपदं रुद्रमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते अलीका-
यते इत्यादि । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते कल-
हायते । गिलितस्य पुनश्चर्वणं रोमन्थः तं करोतीत्यर्थे रोम-
न्यायते गौः । मुण्डादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थं कृतादितः ।
पत्नीत्यर्थे च सद्योद्रेरङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीति भागुरिरस्मृतेः नर

मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं जलं मिश्रयतीत्यत्र जलनिष्ठ-
 मिश्रणं वासः शिथिलयतीत्यत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम् अन्नं मधु-
 रयति इत्यत्रान्निष्ठमाधुर्यं चैत्रं मित्रयति इत्यत्र चैत्रनिष्ठ-
 मित्रत्वं क्षरोतीत्यादिको नामप्रकृतिकस्य णेरर्थः । तत्र
 मुण्डादिपदस्य धर्मपरत्वात् मुण्डादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदको-
 भूतफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्मत्वमिति सम्प्रदायविदः । वासः
 पृथु सृदु भृशं वा करोतीत्यर्थे वासः प्रथयति स्रदयति भ्रश-
 यति इत्यादावृत्तो रेफादेशः । तथा चैत्रं परिब्रढयति इत्य-
 त्वापि । कण्डादिभ्यस्तत् करोतीत्यर्थे यजेव न तु णिः तेन
 गात्रं कण्डूयति कण्डूयते वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डुं करोती-
 त्यर्थः त्रिच्चादुभयपदम् एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करो-
 तीत्यर्थे स्वर्गलोके महीयते डानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदं शब्दा-
 दिभ्यः करोतीत्यर्थे क्यङ्ङेवेत्युक्तम् । कृतयति वर्णयतीत्यादौ
 गृह्णातीत्यादिरर्थः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति इत्यत्र
 च सत्यं वक्तौत्यादिरर्थः सत्यादित्रिकादावागमश्च प्रियं स्थिरं
 वा वक्तौत्यर्थं प्रापयति स्थापयति इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्था-
 द्यादेशोऽपि अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति इत्यत्र तरप्रत्यय-
 लोपश्च गोमन्तमाचष्टे इत्यर्थे गवयति गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे
 गुणयति स्रग्विणमाचष्टे इत्यर्थे सृजयति इत्यादौ तु मन्तुवन्तु-
 विनां लुगपि तथा कर्त्तारमाचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र त्वचः
 अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति वाढमाचष्टे इत्यर्थे साधयति
 इत्यत्र चान्तिकवाढयोर्नेदसाधौ च युवानमल्पं वा वृदतीत्यर्थं
 कनयति युवाल्पयोः कन्वेत्यनुशिष्टेः पन्ने यवयति अल्पयति
 इत्यपि । स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे स्थूल दूरयुवक्षिप्रः
 क्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चेत्यनुशिष्टेः क्रमेण स्थवयति दवयति
 यवयति अपयति क्षोदयति इत्येव प्रयोगः । बहूनाचष्टे इत्यर्थे

भूययति बहो भूयादेशः । हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि णिः तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते पादयते इत्यादि पूर्ववदात्मनेपदम् । तूस्ताद्विघाते संछादे वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा । उत्क्षेपादौ कर्मणो णिस्तत्तदव्ययपूर्वत इति भागुरिरमृतेः तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे वितूस्तयति तूस्तं केशजटा वस्त्रं संछादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति पुच्छ मुत्क्षिपतीत्यर्थे उत्पुच्छयते गीः एवं परिपुच्छयते भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थे संभाण्डयते भिक्षुः चीवरं सम्भार्जयतीत्यर्थे सञ्चीवरयते । कर्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः तूस्तयति प्रतूस्तयति इत्यादितः कथितार्थानामप्रतीतिस्तुत्तदव्ययपूर्वकत्व-नियमः । वीणात उपगाने स्याद्वस्तितोऽतिक्रमे तथा । सेनातश्चाभियाने णिः श्लोकादेरप्युपस्तुताविति भागुरिस्मृते-रत्रापि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते । तथा च वीणया उपगायतीत्यर्थे उपवीणयति यशः हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे अतिहस्तयति गृहं सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिसेनयति समरं श्लोकैरुपस्तोतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः प्रयोगः । कर्मप्रत्यये तूपवीण्यते यश इत्यादि वीणादेः करण-तास्थल एवायं विधिरता वीणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः साधुः । अशनधनाभ्यासाय उद्रकान्नाः कलोपश्च तदिच्छती-त्यर्थे तेन अशनोयति धनायति उदन्यतीत्यादावशनमिच्छती-त्यादिरर्थः । अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति । चैत्रं भावयति आत्मानं गमयति इत्यादी धातुप्रकृतिकस्य णेरप्यनु-कूलव्यापारो व्यापारमात्रं वार्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलतायाः संसर्गविधयापि भागसम्भवात् तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापार-वान् आत्मानं गमयन्नुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः । क्वचिज्ज्ञानानु-कूलव्यापारोऽपि स्थूलः यथा कथकः कंसं घातयति इत्यादौ

अभिनयादिरूपः । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य षेः स्वरूपमर्थः ।
 तेन चोरयति चिन्तयति इत्यादौ स्तोयादिस्वरूपस्यानुकूलकृति-
 मानित्यादिरर्थः । गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः कमेस्तु णिङ् ।
 ऋतेर्नायङ् चतुर्लेशु नित्यं स्वार्थे परत्र वेति भागुरिः । स्वार्थे
 स्वरूपार्थे तेन गोपायतोत्यस्य रक्षणस्वरूपं धूपायति इत्यस्य
 सन्तापस्वरूपं विच्छ्वायतोत्यस्य गतिस्वरूपं पणायते
 इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः ।
 आकर्णयामास न वेदनादान्नचोपलेभे वणिजां पणायता इति
 व्यवहारार्थं भट्टिः । पणायते इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्ये-
 वार्थः स्वरूपार्थकृत्वात् अल्पापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा
 भवेदित्यादिकः प्रयोगः अल्पादः क्रियाविशेषणत्वे क्लौवत्वापत्तेः
 इत्युक्तप्रायं स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्गगोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः
 डानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ऋतीयते इत्यस्य घृणास्वरूपं करोती-
 त्यर्थः । परत्र वेत्युक्तेश्चतुर्लकारादन्यत्र गोप्ता गोपायितस्य
 कामता कामयिया अर्चिता ऋतीयिता इत्यादिको द्विविधः
 प्रयोगः गुपो बधेध निन्दायां क्षमायाञ्च तथा तिजः । प्रती-
 काराद्यर्थकाच्च क्तितः स्वार्थे सनो विधिरिति भागुरिः । तेन
 जुगुप्सते वीभत्सते इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः अतएव
 जुगुप्सा स्वल्पापि क्षपयति राहृत्त्वं परिषदीत्यादिकः प्रयोगः
 तपस्तिचित्ते इत्यस्य तपःकर्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तव्यर्थः चिकि-
 त्स्वत्यातुरमित्यस्यातुरकर्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतीत्यर्थः रिपुं
 विचिकित्स्वतीत्यस्य रिपुकर्मकानिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः विचि-
 कित्स्वति मन्मनः इत्यादौ च मन्मनः सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः ।
 एषामर्थान्तरे तिङो नाभिधानमिति भागर्हीत्तः तेन संगोप-
 निशाननिवासाद्यर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्येवमिदिकमेव
 प्रत्युदाहरणं मानदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे तन् तेन मान् पूजायां

त्रिचारे वा इत्यस्य मीमांसते दान खण्डने इत्यस्य दीदांसते
 शान तेजने इत्यस्य शीशांसते इत्यत्राप्युक्तदिगैवान्वयः । पाकं
 चिकोर्षति ओदनं बुभुक्षते इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः तस्याश्च
 द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविशेषताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन
 धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारनिष्ठस्वसमानकर्तृ-
 कत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्मिकां निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमती
 या इच्छा तद्दानित्यादिरर्थः समानकर्तृत्वस्य निवेशात् अन्य-
 दीयकृतिपाकादाविच्छावत्ययं चिकोर्षति पिपक्षति इत्या-
 दिको न प्रयोगः इति चिन्तामणिकृतः । सोन्दडस्तु पाकं
 चिकोर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूलधात्वर्थ एवा-
 न्वयः तदर्थस्य तु समानकर्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थेच्छायां
 तथाच पाकविषयताकृतिममानकर्तृकतद्दोचरेच्छावान्
 इत्यादिरैवार्थः कारकविभक्तेः क्रियायामेव स्वार्थबोधकत्वाद्दत-
 एव गृहं तिष्ठासतीत्यादिको न प्रयोगः स्थितेर्गृहकर्मकत्व-
 बाधात् अन्यथा गृहधर्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोध्यन्नयमेव
 प्रमाणं स्यात् न तु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राह । चिकी-
 र्षादेः प्रवृत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वेन तद्दोचरेच्छासत्त्वेऽपौच्छार्थक-
 सनन्तात् न सन्प्रत्ययः सनन्तान्न सनिष्यते इत्यनुशिष्टेरत-
 श्चिकोर्षितोत्पत्त्यादिकां न प्रयोगः पापच्यते इत्यादौ यङः
 पौनःपुन्यमर्थः तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय क्रियोत्तरतादृशक्रिया-
 नन्तर्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति तेन पाकोत्तरपाका-
 नन्तर्यवत् पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः द्विः पक्तरि पुनः
 पुन्रत्वेऽपि न निरुक्तं पुनः पुनः पक्त्वम् अतो न तत्र पाप-
 च्यते इति प्रयोगः पाकोत्तरत्वादिकश्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं
 बोध्यम् अतः पुनन्तरीय पाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः ।
 तण्डलं पापच्यते इत्यादौ यङन्तधातूपस्थायि सर्वत्रैव पाकादौ

तण्डुलकर्मत्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् ' नातः क्रमेण
 मुद्गमाषी पन्ना तण्डुलस्य पक्तरि तथाविधप्रयोगः तुषेण पाप-
 च्यते इत्यादौ कारकान्तरमप्येतेन व्याख्यातं जंगम्यते चक्रम्यते
 इत्यादौ धात्वर्थगतं पौनःपुन्यमिव कौटिल्यमपि यङोऽर्थः
 गत्यर्थात् कौटिल्य एव तद्विधानात् तेन पुनः पुनः कुटिल-
 गतिमान् इत्येवं तत्र बोधः शेषं पूर्ववत् । लोलुप्यते चंचूर्यते
 जंजप्यते दंशयते जेगिल्यते इत्यादौ निन्दितत्वमपि तेन पुनः
 पुनर्गाहृतं लुप्यति चरतीत्यादिकस्तत्रार्थः । अत्रोत्सर्गत एव
 एकाचो ह्लादेरेव धातोर्यङ्विधानात् पुनः पुनः कथयति
 जागर्ति दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यङ् नापि पुनः पुनरेति
 एजते इत्यादाविन प्रभृतेः ऋप्रभृतिभ्यश्चेति विशेषविधेस्तु
 पुनः पुनरियत्ति अश्नाति अटतीत्याद्यर्थे अरार्थ्यते अशाशयत
 आटाद्यते इत्यादिकः प्रयोगः शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् पुनः
 पुनः शोभते रोचते इत्यर्थे शोशुभ्यते इत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादिति
 वदन्ति ।

तद्धितं लक्षयति ।

विभक्त्यादिविकादन्यः प्रत्ययसद्धितं मतम् ।

नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ॥

विभक्तिधात्वंगुणरूपोऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं ह्रस्वकृत् इत्यादौ
 ऋस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेव तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं
 विशिष्यन्त्यन्ये नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं,
 विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्य-
 व्याप्तेश्च ।

विभजते ।

तस्यापत्यं तद्विशेषसदृचेण युतेन्दुमान् ।

कालस्यथा तेन रक्तं तस्य लुङ्गोऽथ पिति तत् ।

अधौते वा देवतास्य सेवमादीन् यथायथम्

बोधयद्बिधानर्थात्सहितं स्यादनेकधा ॥

तूस्यांपत्यस्य विशेषो गुर्वायत्तत्वप्रथमत्वादिः ।

अपत्यार्थं व्याकुरुते ।

अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये षष्ठ्यन्ताबाधकं विना ।

अदन्तादिण् निषदादेरन्त्याचोऽक चेष्टमीचितम् ॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोधे
अण् इत्यत्सर्गः स च मरीचैरपत्यं मारीचः काश्यपिरित्यादौ
अपत्यविशेषभाने तु तद्धितभेदो वक्ष्यते मरीचिना अपत्यमित्यर्थे
तु न षष्ठ्यन्तं नाम । अणो बाधकमाह अदन्तादिति अद-
न्तान्नाम्नो बाधकं विना इणेव दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अस्या-
पत्यमिः इत्यादौ तत्रापि निषदादेरिणा अपत्यबोधने तदन्ति-
माचोऽगादेशोऽपेक्षितः यथा नैषादकिः वैयासकिः चाण्डाल-
किरित्यादौ ।

इणोऽपवादमाह ।

शिवादिभ्यस्त्वणिव स्यात् ख्योगर्गादिर्गणात्तथा ।

कुञ्जादेरायनण् ण्यश्च तस्मान्नैष स्त्रियामिति ॥

शिववरुणकुकुत्स्यपुत्रप्रभृतिभ्योऽणोव नत्वदन्तादिण् मुनिषु
वशिष्ठादिषु णिषु वसुदेवादिः कुरुषु नकुलादिषु
शिवादौ पाठ्यः तेन वाशिष्ठो, वासुदेवः साहदेवः नाकुल
इत्यादिरेव तत्र प्रयोगः शतानीकस्तु नाकुलिरित्यादौ क्वचिद-
पवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः । गर्गस्या-
पत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् ण्यः यथा गार्ग्यः काठ्यः वारस्यः
पाराशर्यः कात्तवौर्यः जामदग्न्यः इत्यादौ अत्र गणादित्युक्ते
गर्गो नाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव इवमग्रेऽपि ।

कुञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनण् तदुत्तरं स्थञ्चास्त्रियां यथा
 कौञ्जायन्यः ब्राह्मणायन्यः इत्यादौ स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव न तु
 ततोऽप्यः सुमङ्गलादित्वात् डीप् । अत्रास्त्रियार्मित्यबहुत्व-
 स्याद्युपलक्षकं तेन कौञ्जायनाः पुमांस इत्यत्रापि न स्थः ।
 गार्गिः कौञ्जिरित्यादौ नापत्यत्वेन बोधः किन्तु प्रथमापत्यत्वे-
 नेति वक्ष्यते ।

अदन्ताच्छिपिनो ष्योवा सेनान्ताल्लक्षणादपि ।

नडादेर्णायनो नित्यं बाह्वादेस्त्रिण् विधीयते ॥

तान्द्रवाय्यस्तान्द्रवायिः कौम्भकार्यः कौम्भकारिरित्यादौ
 शिल्पिवाचकात् महासैन्यो महासैनिरित्यादौ च सेनान्तात्
 लान्तस्थो लान्तणिरित्यादौ लक्षणशब्दादिणि प्राप्तो विभाषया
 स्थः तथा नडादेर्णायनो नित्यं तेन नाडायनः चारायण इत्यादौ
 कुञ्जाद्यन्तर्गतो नडादिः बाह्वादेस्त्रिण् यथा बाहोरपत्यं
 बाह्विः सुमित्रापभृतयस्तु बाह्वादिगणे द्रष्टव्याः ।

अणोऽपवादान्तरमाह ।

स्त्रीप्रत्ययान्तादवादेरप्ययण् परिभाषिकात् ।

न नदीमानुषीनास्व आदावाहृद्विर्जितात् ॥

विनतायाः सौपर्णाः कमण्डल्वाः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे
 वेनतेयः सौपर्णयः कामण्डलेयः यौवतेय इत्यादौ स्त्रीप्रत्यया-
 न्तादेयस्येव नत्वण् अत्रेपत्यमित्यर्थे आत्रेयः अत्रिपदम-
 प्रत्ययेदन्तद्विस्वरमस्त्रि पारिभाषिकं तेन शोच्यैः हृष्टैः
 आग्नेयः इत्यादिकः प्रयोगः । विश्वादिकं द्विस्वरमपि नाप्र-
 त्यये दन्तं मरीच्यादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतो वैधो
 मारौच इत्यादौ न प्रसङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावाहृद्वि-
 र्जितात् नदीमानुषीनास्त्रीनैयण् यथा यासुनः सैप्रः सारस्वत
 इत्यादौ यथा वा सौभद्रः कौश्ल्य इत्यादौ आदावाहृद्विर्जितत्

दृशनाम्नो यथा प्रशप्तमेयस्त्वेव यथा जाङ्गवेयः द्रौपदेयः कौश-
यः इत्यादौ ।

तथा ।

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्तस्त्रैयणि नित्यशः ।

कुलटाया विकल्पेन सती यदि भवत्यसौ ॥

सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्तस्वरस्य नित्यमिनादेशो यथा सुभगाया
पत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः दौर्भागिनेय पारस्त्रैणेय इत्यादौ
हार्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः । सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री
धको तथा । मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः ।
लटा तु यदि सती तदा तदन्तस्वरस्यैयणि विभाषया इना-
णो यथा कौलटिनेयः कौलटेय इत्यादौ यदि त्वसती तदा
लटेय इत्येव प्रयोगः ।

तथा ।

शीलेनाङ्गिन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा ।

एरण् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरण् स्त्रियान्तु लुक् ॥

शीलेन हीनानां दास्यादीनाम् अङ्गेन हीनानां काणादी-
न् स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् यथा दास्या अपत्यं
देयः दासेरः यथावा काणाया अपत्यं काणेयः काणेरः
टाप्यङ्गहीना चेत् कौलटेर इति चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे
एमेरण् नत्वेयस्त्वपि यथा चाटकेरः चटकास्यापत्ये तु तस्य
तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः ।

तथा ।

तिकादेरायनिण् नित्यं तदादिस्तु विभ्राषया ।

इयः स्वसुः स च व्यञ्ज भौतुर्यः अशुभवेत् ॥

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिण् यथा तैकायनिः कौश-
यनिरित्यादौ कौशस्यायनिवृत्तभासिति भट्टिः । स च तदादेः

सर्वनाम्नो वैकल्पिकः यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनिः तादः
यादायनिः याद् इत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्त्रीयः भ्रातुर-
पत्यमित्यर्थे भ्रात्रीयः भ्रातृव्यः हेष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दो रूढ
एव तदुक्तं भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषाविति श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थे
यः श्वशुर्यः ।

तथा ।

कुलाय एयकशौनः सपूर्वात् केवलादपि ।

महाकुलादशौनश्च दुष्कुलादेयणो विधिः ॥

कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एयकश्च स्यात् यथा कुल्यः
कौलेयकः सपूर्वात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् यथा आढ्य-
कुलीनः कुलीन इत्यादौ महाकुलादण् ईनण् च स्यात् यथा
माहाकुलो माहाकुलीनः दुष्कुलादेयण् यथा दौष्कुलेयः ।
केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् । हृतां महा-
कुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयमिति भट्टिः । कथं महा-
कुलीनो दुष्कुलीनः सपूर्वादीन् महदादेः कुलीनेनावय
इत्यन्ये ।

देशत्रिययो रूढाद्राज्यपत्येऽप्यणो विधिः ।

नादेः कुरोः क्रोशलाच्च श्यस्तथेदन्ततोऽप्यसौ ॥

देशे क्षत्रिये च शक्तान्नाम्नो राजन्यपत्यार्थे अणोविधिः
यथा पञ्चालानां राजापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चालः एवं वैदेहः एवं
ऐन्धाकः । क्वचिदणादावप्युवर्णस्य लोपः नकारादेरुक्तरूढात्
कुरुतः क्रोशलाच्च तादृशार्थे श्यएवु यथा नैषधः कौरव्यः
कौशल्यः इत्यादौ । कथं हिरण्यमं हंसमबोधि नैषधः परि-
रेभिरे कुरुरकौरवस्त्रिय इति यदि तस्येदमित्यण् । इदन्ता-
दप्युक्तरूढात् श्यः यथा कौन्धः भावन्धः इत्यादौ कथं
कौन्धेयः कप्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण् । श्वशुरान्त

कुम्भ्यवन्तिकुरुम्भो एषस्य लुगीव यथा कुम्भीनां स्त्र्यपत्यमित्यर्थे
कुम्भो एवमवन्ती कुरुः । कम्बोजादेरपि रूढादपत्ये राजनि
च विहितस्याणो लुगीव यथा कम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे
काम्बोजशूलः केरल इत्यादौ ।

संख्यासंभद्रपूर्वाया ङु रणमातुः स्त्रियाश्च ङीप् ।

गौर्यो णस्तु ययादित्यादितिभ्यः स्वाद्वितेरपि ॥

द्वयोर्मात्रोरपत्यमित्यर्थे द्वैमातुरः त्रैमातुरः षाण्मातुरः
शक्तिधरः कुमार इत्यमरः षाण्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रियान्तु
तदन्तात् ङीप् द्वैमातुरीत्यादि गोरपत्यमित्यर्थे य एव गव्यो
वक्षः । एवं यमस्यापत्यं याग्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः
अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः दितेरपत्यं दैत्य इत्यादौ ण्यएव
कथमादित्यः दैतयः आदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेयण् ।
अपत्यम् ।

नापत्यप्रत्ययान्तात् स्वादपत्यप्रत्ययः पुनः ।

गुर्वायत्ते त्वपत्यं स्वात् पुनर्युनीति तद्धिः ॥

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्य-
प्रत्ययः अतएव एकोगोत्रे इति पाणिनिरप्यह एकः केवलोऽ-
पत्यप्रत्ययं विना क्ततएव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहित-
प्रत्ययस्य साक्षाद् इति तदर्थः पुनर्युनीति विध्यन्तरसत्त्वादेव
चौपगवस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे औपगविः गार्ग्यायण इत्यादौ
पुनरपत्यप्रत्ययः गुर्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यते इति
सुप्ताः ।

यथान्तेणान्नादायनणं स्वात् कौञ्जायन्त्यादिवर्जितात् ।

गुर्वायत्ते केवलाच्चन्द्रोणादिषु विभाषया ॥

ख्यान्तादिणन्ताच्च गुर्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनणं स्वात्
यथा गार्ग्यस्य गुर्वायत्तापत्यमित्यर्थे गार्ग्यायणः, वात्स्यायनः

दाक्षायण इत्यादौ । ख्यान्तादपि कुञ्जादिप्रणामासौ तेन तत्
कौञ्जायण्योऽयमित्यादिरेव प्रयोगः । केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादा
द्रोणादायनण् यथा द्रोणस्य प्रशस्ताप्रत्यं द्रौणार्थनोऽश्वत्याम
विभाषयेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव ।

गर्गादिरपि कुञ्जादेः प्रथमापत्यबोधने ।

इत्येव स्वात्र तु ख्यः स्यान्नायनण् स्यादिति स्थितिः ।

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे^१ गार्गिर्वाक्सिरित्यादौ न ख्य
किन्त्वियेव तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे^२ कौञ्जिर्मीञ्ज
रित्यादावपि नायनण् ।

अपत्यविशेषः ।

तदृक्षेण्डुमत्काले तन्नचत्वादणोविधिः ।

नचत्रहन्तस्वो यः कथितार्थे विधीयते ॥

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे^३ पौषं दिनं पौषी रात्रिः एवमाश्विनः
श्रावणं कार्तिकमित्यादौ । तदृक्षेण्डुमत्काले इत्येव नात
पुष्येण सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे^४ पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः नचत्र
हन्दात् कथितार्थे, अणो बाधक ईय एव यथा पुष्यपुनर्वसुभ्य
सहेन्दुमद्दिनं पुष्यपुनर्वसवौयम् एवमाश्विनीभरणौया रात्रि
रित्यादिप्रयोगः ।

नचत्रेण युतेन्दु मत् ।

तद्रागयुक्तमित्यर्थे^५ तस्मादणू स्यप्रदिकण् पुनः ।

लाक्षातो रोचनातश्च शकलाल्कदर्मात् स वा ॥

हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थे^६ ऽण् यथा ह्यारिद्रं वासः एवं
कौसुभं लाक्षया रक्तमित्यर्थे^७ नित्यमिकण् यथा लाक्षिकं राक्ष
निकं शकलकर्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे^८ विभाषयेकण् यथा
शाकलिकः श्वाकलः कार्दमिकः कार्दमः इत्यादौ ।

तथा ।

नीलादः कस्तथा पीतात् विलिङ्गादपि नित्यशः ।

स्वभावरक्ते गीण्या तु वृत्त्या तद्धितमुच्यते ॥

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यप्रत्ययो यथा नीलः पट इत्यादौ पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो यथा पीतकः पट इत्यादौ हारिद्रः कुक्कुटपादः लाञ्छिकमधरं पीतकं स्वर्णामत्यादौ स्वभावसिद्धपीतादौ गीणवृत्त्या हरिद्राद्यै रक्तसदृशे तद्धितं प्रयुज्यते ।

तेन रक्तम् ।

तेषां समूह इत्यर्थेऽप्यण् पाशादिस्तु यः स्त्रियाम् ।

गर्गादिगोवादृचादेष्वाकशीयस्तु वाश्रतः ॥

काशानां समूहः काकम् एवं शुकानां समूहः शौकं भिक्षाणां समूहः भैक्षं युवतीनां समूह इत्यर्थे यौवनमिति जयादित्यः । तद्धितानपत्यस्वरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः अतएव यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम् । सरसं नित्यश-स्तन्वि सफलं तस्य यौवनमिति तन्मते प्रयोगः । पाशानां समूह इत्याद्यर्थे तु तेभ्यो यएव तदन्तश्च स्त्रीलिङ्ग एव यथा पाश्या धृत्या वात्या वन्या शल्येति खलरथावपि पाशादौ पठन्ति यथा खल्या श्या इति । तथा गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहेऽकण् गार्गकं दाञ्चकमित्यादौ उच्णां समूह इत्यर्थेऽप्यसौ यथा औच्चकम् औश्चकमित्यादौ । उन्नीष्टोरभ्रवत्साजा राजा राजान्यकस्तथा । राजपुत्रो मनुष्यश्च पृत्र उच्चादिको गणः । अखानां समूहे त्वीयो विभाषया यथा अखीयमाश्रमिति ।

धेनोरमजः कण् नित्यं केदाराद्यस्तिकण् कण् ।

पिष्टात् कैषचिहृत्तिभ्याश्च कण् केशादिकण् यणौ ।

धेनूनां समूहो धेनुकम् धेनोस्वाधेनवमित्येषेव अस्मा-

देवानञ्च इति निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधरेष्टव्यः
तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दरमर्गकमित्यादि
साध्विति शाब्दिकाः । केदाराणां समूह इत्यर्थे यणि कैदा-
र्यम् इक्षणि कैदारिकम् अक्षणि कैदारकम् इति त्रिधा
प्रयोगः । पिष्टार्थकात् कवचितो हस्तितश्चेकण् यथा पूपानां
समूहः पौपिकं शाष्कुलिकं तथा कवचिनां समूहः कावचिकं
हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम् । केशानां समूहे
त्विकण् यण् च कैशिकं कैश्यम् ।

इनिः खलोश्कपशाद्रथात् कश्चः न्वियामिमौ ।

गणिकातो ब्राह्मणाच्च मानवाहाडवाच्च यण् ॥

खलादित्रिकादिनिः समूहे यथा खलिनी उलूकिनी
पद्मिनी । तथा रथात् कश्चः यथा रथकश्चेति इमौ च प्रत्ययौ
स्त्रियामिव । गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण् यथा गाणिक्यं
ब्राह्मण्यं मानव्यं बाडव्यमिति ।

गजबन्धुजनयामसहायेभ्यस्तु तः स्त्रियाम् ।

पृष्ठादयत् क्लीवलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्मवत् ।

गजता बन्धुता जनता सहायता इत्यत्र गजादीनां समूहे-
ऽर्थे तप्रत्ययः स च स्त्रीलिङ्ग एव । पृष्ठात् समूहे यत् यथा
पृष्ठं तच्च क्लीवलिङ्गमेव अतएवास्य पाशादिषु अनन्तर्भावः
चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म इव प्रत्ययाः स्युः यथा कठानां धर्मः
काठकं तथा समूहोऽपि एवै च्छान्दोग्यमाथर्वणमित्यादि ।

तत्समूहः ।

तद्वेत्ति तदधीते वेत्यर्थेऽधिण् क्रतुवाचिनः ।

सुवान्नादप्यकल्पादेरुक्थादेशेकणो विधिः ॥

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः एवमीत्याहः, मौहर्त्तः कन्दो

वेत्यधीते वेत्यर्थे, छान्दसः वैयाकरणः क्रतुवाचिनोऽग्निष्टो-
मादेस्त्रिकण् यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः
अकल्पादेः सूत्रान्तशब्दादप्युक्तार्थे इकण् यथा वार्त्तिक-
सूत्रिकः सांख्यसूत्रिकः कल्पादेस्तु सूत्रात् काल्पसूत्र इत्यण्वेव ।
उक्तं वेत्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्तिकः नैयायिकः पातञ्जलिकः
लौकायतं बौद्धशास्त्रं तद्वेत्त्यधीते वा लौकायतिक इत्यादि ।

विद्यान्तादङ्गधर्मचिन्तवानुत्तरवर्त्तिनः ।

तथैकण् शतपठिभ्यां षरस्य तु पथष्टिकः ॥

वायसविद्यां वेत्यधीते वा वायसविद्यिकः सर्पविद्यिकः
चारविद्यिकः । अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः ज्योति-
र्विद्यः गान्धर्वविद्यः धार्मविद्यः क्षात्रविद्यः त्रययवा विद्या
त्रिविद्या तां वेत्ति अधीते वा त्रैविद्य इति कर्मधारयादण् ।
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा इति गीता । तिस्रो विद्या
वेत्तोत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्य इत्येवम् ।
शतप्रथं षष्टिपथं वेत्तोत्याद्यर्थे टिकः शतपथिकः षष्टिपथिकः
स्त्रियान्तु शतपथिकीत्यादि ।

क्रमादिभ्यः कएव स्यात् पदात् कः स्यादिकस्तथा ।

सर्वादेरथ साद्यादेर्वेत्तोत्याद्यर्थकस्य लुक् ॥

क्रमं वेत्तोत्याद्यर्थे क्रमादिभिः कएव यथा क्रमकः सामकः
शिक्षकः मौभांसक इत्यादौ । पदात्तु कः स्यादिकोऽपि यथा
पटकः पदिकः । सर्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्यधीते,
वेत्यर्थकस्य तद्धितस्य लुगेव यथा सर्वं वेदं वेत्तोत्याद्यर्थे विहित-
स्याण् प्रभृतेः सर्ववेदः सर्वतन्त्र इत्यादौ सादिवार्त्तिक इत्यादौ
वेति ।

षष्ठाध्यायद्वितः कः सादध्यायस्य च लुक् तथा ।

अध्यायस्यैवैतदर्थकत्वाद् व्यायर्थस्य लुक् परे ॥

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायसूत्रं तद्वेति अधीते वेत्यर्थे
 कः अध्यायपदस्य च लुक् यथाष्टकाः पाणिनीयाः पञ्चकाः
 गौतमीयाः दशकाः व्याघ्रपदीयाः जैमिनीयाः परे पुनराष्टाव-
 ध्यायसंख्या यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं क्त्वा तद्वेत्याद्यर्थकस्य तद्वि-
 तस्य लोपमाहुः ।

तद्वेत्यधीते वा ।

तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादणो विधिः ।

स्वराजपरदेभ्यः कादिरोजनादपि ॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्तमर्गः
 यथा वृद्धस्येदं वार्त्तं एवं दार्शदमित्यादि । स्वस्येदमित्याद्यर्थं
 तु स्वराजादिभ्यः कादिरोयो यथा स्वकायं राजकायं परकायं
 देवकायं जनकायमिति । स्वतः कस्यानित्यत्वम् अतएव स्वोयं
 यदन्यभिन्नं पदमिति मणिदीधिति रिति वदन्ति ।

द्वैयन्त्यादिभवतस्तत्र तोद इक्षणपि ।

परावरादितोऽप्यर्द्धात् यदिक्षणपि दिक्परात् ॥

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः यथा त्यदीयं तदीयं
 मदीयं इदमीयमित्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य
 दादेशोऽपि यथा भवदीयं नये स्वरे तद्वित इति पदान्तविधे-
 र्निषेधादस्य विधिः । शत्रन्तस्य तु भवतस्तस्वेदमित्यर्थे भाव-
 तमित्यणेषु । पराद्युत्तरवर्त्तनोऽर्द्धादापि न केवलाच्च तस्मात्
 पराङ्गस्येदमित्यर्थे यदेवा यथा पराङ्गं अवरंङ्गं आङ्गी
 आदिपदात् उत्तराङ्गं अधमाङ्गं दिग्वाचिपूर्वकात् पुनरर्द्धात्
 यदिकस्यपि यथा पूर्वाङ्गं शैर्वाङ्गिकं दक्षिणाङ्गं दक्षिणा-
 ङ्गिकमित्यादि ।

युष्माकास्माकभावान्ते वाणीनण् युष्मदस्मादौ ।

तैर्वत्यस्मान्मर्मत्यस्मादपीनण्पि कादिमः ॥

युत्रयोर्युष्माकं वा इदं आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्म-
दस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण् च वा स्यात् यथा यौष्मा-
कम् यौष्माकीणम् आस्माकम् आस्माकीनम् । आष्माकदन्ति-
मान्निध्यवामनीभूतभूरुहः । पक्षे त्वदादित्वादीयो यथा युष्म-
दोयमस्मदोयमिति । तवेदं ममेदमित्यर्थे तवममेत्यनयोरणीन-
स्यपि कादिकः स्यात् यथा तावकं तावकीनं स्वरूपनिर्देशान्न
त्वटाटेशः । अपिना त्वदादित्वादीयोऽपि यथा त्वदीयं
मदीयमिति ।

कण्कारण्यङ्गिस्त्वत्त्वं विहाराध्यायसानुपे ।

नित्यं वा गोमयेऽन्यत्र णः सदा स्यादिति स्थितिः ॥

अरण्यस्यायं हस्तीत्याद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कण् यथा
आरण्यकः करी पत्न्या विहारो मानुषश्च अध्यायस्वरण्यगीत-
त्वादारण्यकः । गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकमारण्यं
वा गोमयमिति द्विधा प्रयोगः । कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थेऽरण्य-
न्नित्यं णप्रत्यय एव यथा अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता
आरण्यः पशुरित्यादि

तस्येदम् ।

अण् तत्र भव इत्यर्थे पदादन्तर्वर्गतो भवेत् ।

शैव्यत एयण् वा तत्र यैवं यैवेयमित्यपि ॥

भव इत्यस्य उत्पत्तिवर्त्तमानत्वे ह्यर्थो यथायथम् ।

आदिर्मध्यात्तादृशार्थे मोऽधसः सस्यं लुक् तथा ।

डिमोऽयपश्चादन्तेभ्यः कालार्थान्तु पदादिकण् ॥

आदौ भवः अदिमः भवो वर्त्तमान इति वर्त्तमानवृत्तिः ।
मणिर्विदीजते तन्वि त्रवायं हारमध्यमः । अधो भव इत्यर्थे-
ऽधसः सलोपादधम् । यदङ्गमधमं तस्व स्पर्शनं दुरितावहमिति
स्मृतेः । अग्रे भवं इत्यर्थे डिमः अग्रिमः एवं पश्चिमः अन्तिमः

कालार्थकान्मासादिशब्दान्तु तत्र भव इत्यर्थे इकण् यथा
मासिकं सांवत्सरिकं मौहूर्तिकं पौर्वाहिकं आपराहिक-
मित्यादि ।

शरदः शार्ङ्गएवायं वा तु रोगे तथातपे ।

निशातश्च प्रदोषश्च कार्यं तादिस्यथा श्रसः ॥

अयमिकण्प्रत्ययः तथाथे शरच्छब्दात् आह एव साकाङ्क्षः
यथा शारदिकं आहम् । अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः । रोगातपयोस्व-
र्थयोरयं वैकल्पिकः यथा शारदः शारदिको ज्वरः आतपश्च ।
निशायां प्रदोषे वा भव इत्यर्थे नैशिकं नैशं वा प्रादोषिकं प्रादोषं
वा तम इत्यादि । श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा
विकल्पेनेत्यर्थः तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं धनम् ।
शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां ब्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति
भट्टिः । पचे श्वस्यं श्वस्तनमिति त्यतनौ वच्चेते ।

सन्ध्यादेर्ऋतुनक्षत्रप्रभेदाच्चाण् कले पुनः ।

संवत्सरात् पर्वणि च प्राष्ठपक्षे ष्यमौरितम् ॥

सन्ध्यादिगणान्तत्र भवमित्यर्थे अण्वेव यथा सान्ध्यं सन्धि-
वेलं आमावस्यं त्रयोदशं चातुर्दशं पाञ्चदशं पौर्णमासं प्राति-
पदं वा तमः इति अत्र ऋतुभेदो ग्रीष्मादिः तस्मात्तत्र भव-
मित्यर्थे ग्रीष्मं शैशिरं तदन्तर्विधिना पूर्वग्रीष्मं अवयवाद्दृ-
नामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्रभेदात्तु पुष्ये भवं पौषं औषधं
तेषां रौहिणमित्यादि । 'संवत्सरात् फले पर्वणि च भवार्थेः'
स्त्रिवे यथा सांवत्सरं फलं पर्वं वा अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण्
यथा सांवत्सरिकं कर्म प्राष्ठपक्षि भव इत्यर्थे एषः यथा प्राष्ठ-
पक्षे ष्यं ष्यम् । प्राष्ठपक्षे पयोवाहमिति रघुकाव्यम् ।

वर्षातः स्वादिकण् हेमन्तादेष्वयव वा तषूक ।

•सायं चिरं प्रगे प्राह्वं कालार्थान्ययत्सगट् ॥

वर्षासु भवं 'वार्षिकं' लक्षणम् । हेमन्ताद्भवार्थे' यथेकेण
 तथा अस्वपि परस्वणि तकारस्य वा लुक् तेन हेमन्तिकं हेमनं
 हेमन्तमिति त्रिविधप्रयोगः । तदन्तविधिना पूर्वहेमनमित्यादि-
 णि प्रयोगः । सायमादिभ्यस्तु सायन्तनं चिरन्तनं प्रगितनं
 प्राङ्गतनं दिवातनं दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट् टानु-
 बन्धत्वात् सायन्तनी तिथिः ।

परुतश्च परारिश्च चिराच्च द्वौ विभाषया ।

पुराशब्दात्तथा नोवा मध्वाङ्गादेश्च वा तनट् ॥

परुत्तं परारित्तं चिरत्तं पत्ते परुत्तनं परारितनं चिरतनं
 पुरा शब्दादपि भवार्थे वा नः तेन पुराणं पुरातनमिति ।

तदापङ्गानु कालात् स्यादिकण् ङीप् वा स्त्रियां ततः ।

मनुष्ये पर्वनादीयस्त्रीयोऽप्यत्र विभाषया ॥

तत्काले भवमित्यर्थे तत्कालशब्दादिकण् तात्कालिको
 बोधः एव मापत्कालिकः तदन्तस्य स्त्रियां वा ङीप् यथा
 तात्कालिको तात्कालिका मतिरित्यादौ । पर्वते भवो मनुष्य
 इत्यर्थे पर्वतादीयण् पार्वतीयो नरः ततोन्वत्त तु पर्वतीयं पार्वतं
 । फलमित्यादावस्वपि ।

दिगादिभ्यो यदेव स्याच्छरीरावयवादपि ।

इतिवक्ष्यस्थिकुक्षिभ्य एयण् स्यात् कलसादहेः ॥

दिशि भवमित्यर्थे दिश्यम् एवभाष्यम् अन्यं रहस्यं दिव्यं
 दर्शं यूथं वश्यं दण्डामित्यादौ यत् । शरीरावयवादपि यथा
 न्तु भवमित्यर्थे दन्त्यम् एवं कर्णम् ओष्ठं मूर्धन्यं मुख्यं
 पर्यम् इत्यादौ । दृष्टौ भवमित्यर्थे तु दृष्ट्यादेरेयस्वेव यथा
 शिष्यं वास्त्यं अस्थ्यं कौक्षेयम् । अग्निं कौक्षेयमुद्यम्य
 काराएनसं मुखमिति भट्टिः । कालसेयम् आह्वयति ।

१तुर्मासादयज्ञे यत्त्वव्यवोभावतक्षणा ।

अन्तपूर्वादिकश्चैवं समानात्तत्परादपि ।

चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्मास्यं व्रतं चतुःपदस्यार्धाढादि-
चतुष्कत्वेन लक्षकत्वान्नात्र द्विगुरतः पञ्चकपालश्चरित्यत्रेव
द्विगोस्तद्धितस्य न लुक् । यज्ञे तु चातुर्मासो यागः इत्यस्येव
अन्तःपूर्वाद्व्ययोभावाद्भावार्थे इकण् यथा अन्तर्द्वैहिकम् प्रान्त-
गणिकम् । अत्र्ययोभावादित्येव तेनान्तःकरणे भवमान्तः-
करणं दुःखमित्यस्येव समानात्तत्पराच्च यथा समाने भवं
सामानिकम् । सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः । समान-
देशिकम् ।

कायन्तवर्गादीयः स्याज्जिह्वामूलाङ्गुलादपि ।

मित्राद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावीय एव च ॥

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः इतीयः । एवञ्चवर्गीयः
टवर्गीयः इत्यादि । जिह्वामूलादङ्गुलाच्च जिह्वामूलीयः अङ्गु-
लायः । मित्राद्युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययत्तिकं यथा मित्रवर्गे
भव इत्यर्थे मित्रवर्ग्यः मित्रवर्गीणः मित्रवर्गीयः इत्यादि ।

स्त्रीपुंभ्यां नण् स्त्रणौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः ।

स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गौर्यदेव विधीयते ॥

स्त्रियां भवः स्त्रेणः । स्त्रेणेन नीता विकृतिंश्चघ्नन्ना इति
भट्टिः । पुंसि भवः पौंस्रः । स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नण्
स्त्रणौ विकल्पेन स्याताम् । * तेन स्त्रिया भावः स्त्रेणं स्त्रीत्वञ्च
पुंसो भावः पौंस्रं पुस्त्वञ्च । गोपदास्तु यद्यदर्थे स्वरादि-
तद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव साकाङ्क्षं तेन गोरपत्यं गौर्देवता
यस्य गवा चरति गोः समूह इत्याद्यर्थे गव्यमित्येव प्रयोगः ।
गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः ।

तत्र भवः ।

थे भवार्थे यतः प्रोक्तास्तद्धितप्रत्ययाः पुरा ।

जातेऽपि ततस्ते स्युर्विभेषविधिना विना ॥

मथुरायां भवः इत्यर्थे इव मथुरायां जात इत्यर्थेऽप्यणो-
ऽतिदेशः । एवं स्त्रेणः पौंस्रः ग्राम्यः ग्रामीणः इत्यादौ गणादे-
रपि प्राठ्ष एष्य प्रामुविकः प्रदोवादेरिकणादिप्राप्तौ च कादि-
र्विशेषविधेर्वक्ष्यते ।

प्राठ्षस्य जातेऽपि स्यादिकः शरदस्त्रिकण् ।

संज्ञायां विहितः पूर्वाङ्गापराङ्गादितस्तु कः ॥

प्राठ्षि जातमित्यर्थे प्राठ्षिकं पञ्च प्राठ्षिका वृष्टिः ।
शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकण् यथा शारदिकाः सुह-
प्रभेदाः शारदमन्त्रम् पूर्वाङ्गे जातमित्यर्थे तु पूर्वाङ्गादित्यः
को यथा पूर्वाङ्गकं अपराङ्गकं मध्याङ्गकमित्यादि एवगार्द्रायां
मूलायां जातमित्यर्थे गार्द्रकं मूलकं मे समसस्येति ऋषः ।

अणकः स्वादमावास्याशब्दात्तद्विकृतादपि ।

स्थानान्तादथ गोशालखरशालाच्च नित्यशः ॥

जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

अमावास्यायां जात इत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् यथा अमा-
वास्यः अमावास्याको बालकः । तच्च कृतादमावास्याशब्दादपि
यथा च अमावास्याः अमावास्याकः । स्थानान्तादिहितस्य
जातार्थकतद्वितस्य नित्यं लुक् स्यात् यथा गोस्थाने जातमित्यर्थे
गोस्थानं पत्रम् एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ गोशालायां
जातमित्यर्थे गोशालं खरशालम् इत्यत्राप्येवम् । नित्यममीषां
क्लोवत्वं एभ्यो जातार्थस्य नित्यं लुग्बिधानात् अश्विन्यादितो
जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते । अतएव मधातोऽणो न
लुग्भवेत् इत्यपि निषेधः सङ्गच्छते इति निबन्धकारः । वत्स-
शालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् यथा वत्सशालायां जात

इत्यर्थे वत्सशाली वात्शालश्च द्वचः । एवमभिलिप्त् आभि-
जितो वा बालकः । वत्सशालाभिजिञ्चिता रेवती रोहिणी
तथा । अश्वयुज् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिको गणः । ' मृग-
शिरसि भवं जातं वा इत्यर्थे तु न तद्धितमनभिधानात् ।

अनुराधा तिथ्यपुथी हस्तस्वाती पुनर्वसु ।

विशाखा बहुलैतेभ्यो नित्यं जातार्यकस्य लुक् ॥

अनुराधायां जातोऽनुराधः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकीति
लुक् एवं तिथ्यः पुथ्यः हस्तः स्वातिः पुनर्वसुः विशाखो बहुलः
कथं बाहुल्येयस्तारकजिदिति बहुला क्तिका तत्र जात इति
संज्ञायामेयण् ।

अविष्ठाषाट्योरेयण् उण् वा शतभिषक् पदात् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीजगदीश-तर्कालङ्कार-भट्टाचार्य-
विरचिता शब्दशक्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

পার্থদামঃ -

অপ্রাণন্যন্তু বিধে যৎ প্রতিভে য়ে: ~~বিভক্তা~~

পার্থদামঃ: ম গিহে য়ে - য যোত্তর পদেব মত্ ॥

যম - অপ্রাণন্যন্তু - বিতৃত্তে ম দ্বিত্তে মত্ ॥

অপ্রাণন্যন্তু - অপ্রাণন্যন্তু - য়ে: পার্থদামঃ।

পদ্য প্রতিভে: -

অপ্রাণন্যন্তু বিধে যৎ প্রতিভে য়ে: মত্ ॥

অপ্রাণন্যন্তু প্রতিভে য়ে: মত্ ॥

যম:

যে: মত্ ॥

অপ্রাণন্যন্তু - য়ে: মত্ ॥

অপ্রাণন্যন্তু - য়ে: মত্ ॥

যে: মত্ ॥

